

V-19631

A-7983

ELAV TEADUS 56

WILL DURANT

LOOD FILOSOOFIA
AJALOOST

I

H.K.

*R. Kallpale
sambandega
toimijalt*

ELAV TEADUS № 56
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 15. AUGUSTIL 1936. № 8

LOOD
FILOSOOFIA AJALOOST

WILL DURANT

LOOD
FILOSOOFIA AJALOOST

I

VANA-KREEKA
SOKRATES, PLATON, ARISTOTELES

TÖLKINUD L. ANVELT
REDIGEERINUD A. KOORT

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1936

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

*Algupärand: Will Durant, Story of Philosophy.
New York 1926.*

Kaanepilt Heinrich Wilke'lt: Sokrates mürgikarika ootel.

Sissejuhatus.

Filosoofia kasust.

Filosoferimises on naudingut ja midagi kütkestavat on isegi metafüüsika ebareaalseis kangastustes. Seda tunneb iga uurija, kuni kehalise olelu karedad vajadused tõmbavad ta mõttekõrgustikelt majandusliku võitluse ja kasupüüdmise turule. Suurem osa meist on tundnud mõningaid kuldseid päevi elu juunis, millal filosoofia oli meile tõesti seda, mida Platon nimetab „kalliks rõõmuks“, millal armastus tagasihoidlikult varjuva Tõe vastu meile näis võrdlematult auväärsemana liharõõmust ja maailma kassikullast. Ja sellest varasest tarkusearmastusest on meis säilinud ikka midagi igatsuslikku. „Elul on mõte“, tunneme ühes Browning'iga, „ja leida ta mõtet on mulle söögiks ja joogiks.“ Nii palju on me elus mõttetut, ennasthävitavat kõikumist ja lootusetust. Me võitleme kaosega enda ümber ja endas; kuid tahame siiski uskuda, et meis on midagi elulist ning tähtsat, kui ainult suudame mõista oma hinge. Me tahame mõista; „elu tähendab meile kestvalt muuta valguseks ja tuleks kõik, mis me oleme või millega kokku puutume¹⁾.“ Oleme nagu Mitja *Vendades Karamazovites*, „üks neist, kes ei taha miljoneid, vaid vastust oma küsi-

1) Nietzsche, *Die Fröhliche Wissenschaft*, Vorrede.

mustele“. Me tahame haarata kaduvate asjade väärtust ja seotust, et pääseda välja igapäevaste asjaolude keerisest. Enne kui on hilja, tahame teada, et väikesed asjad on väikesed ja suured on suured, ja näha asju nii, nagu nad paistavad alati — „igaviku valguses“. Me tahame õppida näkku naerma paratamatule ja naeratama isegi viirastuvale surmale. Tahame olla terviklikud ja kooskorrastada (koordineerida) oma jõud, kritiseerides ja kooskõlastades ihasid, sest koordineeritud energia on viimseks sõnaks eetikas ja poliitikas ja võib-olla ka loogikas ja metafüüsikas. „Olla filosoof“, ütleb Thoreau, „ei tähenda ainult omada subtiilseid mõtteid või põhjendada kooli, vaid armastada tarkust nii, et elada ta käskude järgi lihtsuses, olenematuses, suuremeelsuses ja tões.“

Mõni lahkuseta lugeja peetaks meid siin õpetusega, et filosoofia on niisama kasutu kui malemäng, segane nagu teadmatus ja paigalpäisiv nagu enesega-rahulolemine. „Pole midagi nii absurdset“, ütleb Cicero, „et seda ei leiduks filosoofide raamatuis.“ Kahtlemata on mõned filosoofid tundnud igasugust tarkust, välja arvatud loomuliku inimhõimuse oma, ja mõnigi filosoofiline lend on toimunud tänu hõreda õhu tõstvale jõule. Sellel oma teekonnal pöörakem sisse ainult valgussadamaisse, vältigem metafüüsika poriseid jõgesid ja teoloogilise vaidluse „raskesti looditavaid meresid“. Kuid kas filosoofia ongi paigalpäisiv? Teadus näib minevat alatasa edasi, kuna filosoofia näib üha kaotavat pinda. Kuid see on ainult seepärast nii, et filosoofia võtab endale raske ning riskantse ülesande käsitleda probleeme, mis pole veel saavutatavad teaduse meetodeile, — probleeme nagu hea ja kuri, ilu ja inetus, kord ja vabadus, elu ja surm. Niipea kui uurimisala kannab täpselt formuleerita-

vaid teadmusi, teda nimetatakse teaduseks. Iga teadus algab filosoofiana ja lõpeb oskusega; ta tõuseb hüpoteesist ja läheb üle praktilisteks saavutusteks. Filosoofia on kas tundmatu või mittetäpselt tuntu hüpoteetiline tõlgendus (nagu esimesel juhul metafüüsika, teisel eetika või riigifilosoofia); ta on esimeseks tuleliiniks tõe piiramisel.

Kas peame väljenduma rohkem tehniliste terminitega? Teadus on analüütiline kirjeldamine, filosoofia sünteetiline tõlgitsemine. Teadus püüab liigendada tervikut osadeks, organismi organiteks, tundmatut tuntuks. Ta ei uuri asjade väärtusi ega ideaalseid võimalusi ega nende terviklikku ja lõplikku tähendust. Kuid filosoofi ei rahulda fakti kirjeldamine; ta tahab kindlaks määrata fakti suhet kogemusega üldse ja seeläbi mõista ta tähendust ja väärtust. Ta ühendab nähtusi selgitavas sünteesis, ta püüab paremini endisest kokku panna seda suurt universumi-kella, mille uuriv teadlane on analüütiliselt koost võtnud. Teadus õpetab meile, kuidas ravida ja kuidas tappa; ta vähendab suremust juht-juhult ja siis tapab meid sõjas suuri hulgi. Kuid ainult tarkus — kogu kogemuse valguses korraldatud iha — võib öelda meile, millal ravida ja millal tappa. Protsessi vaatlemine ja vahendite konstrueerimine on teadus, viimsete tulemuste kritiseerimine ja koordineerimine aga filosoofia. Ja et meie päevil vahendid ja instrumendid on mitmekordistunud palju enam kui viimsete tulemuste tõlgendamine ja sünteesimine, siis on me elu täis mõttetut kära ja ägedust. Teadus annab meile küll teadmusi, kuid ainult filosoofia võib anda meile tarkust.

Spetsiifiliselt filosoofia tähendab ja sisaldab viit uurimis- ning arutlemisala: loogika, esteetika,

eetika, poliitika ja metafüüsika. Loogika on ideaalse mõtlemise ja uurimismeetodi teadus: vaatlus ja enesevaatlus, deduktsioon ja induktsioon, hüpotees ja eksperiment, analüüs ja süntees — niisugused on need inimese tegevuse kujud, mida loogika püüab mõista ja juhtida. Enamikule meist on ta tuim teadus, ja ometi on suurteks sündmusteks mõtte-ajaloos just need parandused, mida inimesed on teinud oma mõtlemise ja uurimise meetodeis. Esteetika on ideaalse vormi (väljenduse), ilu teadus; ta on kunstifilosoofia. Eetika on ideaalse käitumise teadus. Kõige kõrgem teadmus on teadmus heast ja kurjast, elutarkuse teadmus, ütles Sokrates. Poliitika on ideaalse sotsiaalse organisatsiooni teadus (ja mitte, nagu mõni võiks arvata, kohasaamise ja -kinnipidamise kunst ja teadus). Monarhia, aristokraatia, demokraatia, sotsialism, anarhism, feminism — need on poliitilise filosoofia *dramatis personae* (draama tegelased). Ja lõpuks metafüüsika (mis on palju segadusi tekitanud, sest et ta ei püüa koordineerida reaalselt ideaalse valguses nagu teised filosoofia kujud) on asjade „viimse realiteedi“ teadus: „materია“ reaalse ja finaalse loomuse uurimine (ontoloogia) või „vaimu“ uurimine (filosoofiline psühholoogia) või „vaimu“ ja „materია“ vaheliste suhete uurimine, nii nagu nad avalduvad tajumise ja tunnetamise protsessis (tunnetusteooria).

Niisugused on filosoofia osad. Kuid nii liigendatuna kaotab ta oma ilu ja meeldivuse. Ärgem otsigem filosoofiat ta närbunud abstraktsuses ja formalismis, vaid riietatuna elava geeniuse kujusse! Me ei pea uurima ainult filosoofiaid, vaid filosoofe; me peame veetma oma aega mõtlemise pühakute ja märtritega, lastes nende kiirgavat vaimu mängelda endil,

kuni lõpuks võib-olla ka me ise saame osa sellest, mida Leonardo da Vinci hüüdis „õilsaimaks naudinguks, mõistmise rõõmuks“.

Kuulakem siis neid mehi, valmis andestama neile nende tähtsuseta vigu ja innukalt õppima seda, mida nemad on nii innukad õpetama.

I.

Platon.

1. Ajalooline taust.

Vaadates Euroopa kaarti näeme, et Kreekamaa on nagu kondine käsi, mis sirutab oma konksus sõrmi Vahemerre. Lõuna pool temast lebab suur Kreetasaar, millelt need haaravad sõrmed röövisid teisel aastatuhandel enne Kristust tsivilisatsiooni ja kultuuri alged. Idas, teinepool Egeuse merd, asub Väike-Aasia. Praegu on ta rahulik ja apaatne, kuid ajal enne Platonit kihas ta tööstusest, kaubandusest ja mõtterikkusest. Lääne pool, Joonia mere taga, seisab Itaalia nagu kallakil torn meres ja Sitsiilia ja Hispaania, kus kõigil oli neil päevil Kreeka asumaid. Ja lõpus on „Heraklese sambad“ (mida meie nimetame Gibraltariks), see sünge värav, mida ainult vähesed vanaaegsed meremehed usaldasid läbida. Põhjas aga on need ikka veel taltsutamata ning barbaarsed maad, mida siis nimetati Tessaaliaks, Epeiroseks ja Makeedooniaks, kust või kust kaudu tulid need võimsad suguharud, kes olid esiisadeks Homeros'e- ja Perikles'e-aegse Kreekamaa geeniustele.

Vaadake uuesti kaardile, ja te näete loendamatu hulka kaldasakke ja pinnakõrgendikke, kõikjal lahti ja lõukaid, kääre ja pealetungivat merd; ja kogu maa on üles pressitud ja kuhjatud mägedeks ja kungas-

teks. Nende loomulikkude mere- ja maapiiride tõttu jagunes Kreekamaa eraldatud osadesse. Rändamine ja läbikäimine oli siis palju raskem ja kardetavam kui praegu; seepärast kujundas iga org oma endasse-suletud majanduselu, oma suveräänse valitsuse, omad sea- dused, oma murraku, usundi ja muu kultuuri.

Vaadake viimast korda kaardile ja pange tähele Ateena asukohta: suuremate Kreeka linnade seast ta on kõige kaugemal ida pool. Ta on soodsalt asetatud, selleks et olla väravaks, mille kaudu kreeklased läksid välja töökaisse Väike-Aasia linnadesse ja mille kaudu vanemad linnad läkitasid oma luksust ja kultuuri noorele kreeklaste maale.

A. 490—470 e. Kr. unustasid Sparta ja Ateena oma kadetsemised ja ühendatud jõul löid tagasi pärslaste katse Dareios'e ja Xerxes'e all teha Kreekamaa aasia kuningriigi asumaaks. Selles noore Euroopa võitluses raukliku Aasiaga Sparta hankis maaväe ja Ateena laevastiku. Pärast sõda Sparta demobiliseeris oma väed ja kannatas majanduslikke korratusi, mis loomulikult kaasnevad selle protsessiga. Ateena aga muutis oma sõjalaevastiku kaubalaevastikuks ja sai üheks vana- maailma suurimaks kaubandusriigiks. Sparta langes tagasi põllumajanduslikku eraldatusesse ja seisakusse, kuna Ateena muutus kihavaks turuks ning sadamaks, kus kohtusid paljud ja mitmesugused kultuurid ja kombed. Nende kokkupuutumine ja erinevus tekitas võrdlemist, analüüsimist ja mõtlemist.

Niisuguseis mitmekesise läbikäimise keskustes hõõrduvad traditsioonid ja dogmad vastastikku pea- aegu täiesti ära. Seal, kus on tuhat usku, me kaldume skeptiliseks muutuma nende kõigi suhtes. Tõenäoliselt olid kaupmehed esimesed skeptikud; nad olid näinud liiga palju, et palju uskuda. Ühtlasi arendasid nad

aste-astmelt teadust. Matemaatika arenes kaubavahe-
tuse mitmekesisustumisega, astronoomia suureneva
julgusega meresõiduks. Rikkuse kasvamine tõi endaga
vaba aega ja kindlustatud-olekut, mis on uurimise ja
teadusliku mõttespekulatsiooni eeltingimused. In-
imesed ei küsitelnud nüüd tähti ainult seepärast, et
need juhataksid teed meredel, vaid niisamuti vastuse
saamiseks universumi-mõistatusele; esimesed kreeka
filosoofid olid astronoomid. Inimesed muutusid kül-
lalt julgeks, et katsuda seletada loomulikul teel prot-
sesse ja juhtumeid, mida varem seoti üleloomulik-
kude toimete ja jõududega. Aeglaselt andsid maagia
ja riitused (usukombed) teed teadusele ja kriitikale;
ja filosoofia algas.

Esiialgu oli filosoofia füüsikaline; ta pidas silmas
materiaalset maailma ja küsis, mis on asjade lõplikuks
ning taandamatuks moodustajaks. Selle mõttereala
loomulikuks lõpuks oli Demokritos'e (460—360
e. Kr.) materialism — „tegelikkuses pole midagi
muud kui aatomid ja ruum“. See oli üks kreeka filo-
soofilise spekulatsiooni peaharusid. Platoni ajal ka-
dus ta korraks maa alla, kuid tõusis uuesti üles
Epikuros'es (342—270 e. Kr.) ja muutus Lucr-
etius'es (98—55 e. Kr.) kaunikõnesuse vilkaks ojaks.
Kuid kreeka filosoofia kõige iseloomustavamad ning
viljakamad arengualged saavad oma kuju sofistid-
dega, rändavate tarkuseõpetajatega, kes arvestasid
enam oma mõtteid ja loomust kui asjade-maailma.
Nad kõik olid arukad mehed (Gorgias ja Hippias
näiteks) ja mitmed neist olid sügavad (Protagoras,
Prodikos). On vaevalt probleemi või lahendust me-
kaasaegses vaimu- ja käitumisfilosoofias, mida nemad
poleks märganud ega arutelnud. Nad asetasid küsi-
musi iga asja kohta; kartmatult seisid nad religii-

oosete ja poliitiliste tabuude¹⁾ keskel ja julgelt kutsusid mõistuse kohtu ette iga usku ja korraldust. Poliitikas jagunesid nad kahte koolkonda. Üks väitis nagu Rousseau, et loodus on hea ja tsivilisatsioon paha, et loomu poolest kõik inimesed on samaväärsed ja muutuvad eriväärseks ainult klasside loodud korralduste tõttu ja et seadus on tugeva leiutis nõrga aheldamiseks ja valitsemiseks. Teine koolkond kuulutas nagu Nietzsche, et loodus on sealpool head ja kurja, et loomu poolest inimesed ei ole samaväärsed, et moraalsus on nõrga leiutis tugeva piiramiseks ja heidutamiseks, et võim on inimese ülim voorus ja igatsus ja et kõigist valitsusvormidest kõige targem ja loomulikum on aristokraatia.

Suure, inimea pikkuse Peloponnesose sõja (430—400 e. Kr.) ajal, milles maariik Sparta sõdis ja lõpuks lõi Ateena mereriiki, Ateena oligarhiline (vähestevalitsuslik) partei Kritias'e juhatusel nõudis demokraatliku korra kaotamist selle võimetuse tõttu sõjas. Salaja kiitis ta Sparta aristokraatlikku valitsust. Paljud oligarhilise erakonna juhtidest saadeti maalt välja; kuid kui lõpuks Ateena alistus, oli üheks Sparta poolt esitatud rahutingimuseks väljasaadetud aristokraatide tagasikutsumine. Vaevalt olid nad naasnud, kui Kritiasega eesotsas nad kuulutasid rikaste mässu „demokraatliku“²⁾ erakonna vastu, kes

¹⁾ T a b u u — usuline keeld puutuda teatud isikuisse või asjusse, minna teatud kohtadesse või sooritada mõnereguseid muid toiminguid. Sõna on pärit Lõunamere saartelt.
Tõlk.

²⁾ Ateena 400 000-st elanikust olid 250 000 orjad ja ülejäänuid viibis ainult väike ning juhuslik osa rahvakoosolekul (*ekklesia*), kus otsustati tähtsaid riigiasju. Koosoleku otsuseid määras tihti enam juhus või kildkondade soov kui kogu rahva tahe.
Tõlk.

oli valitsenud hukutava sõja ajal. Revolutsioon nurjus ja Kritias tapeti lahinguväljal.

Kritias aga oli Sokratese õpilane ja üks Platoni onudest.

2. Sokrates.

Kui me tohime otsustada ühe säilinud rinnakuju järgi, siis Sokrates oli nii mittekaunis, kui ainult filosoof seda võib olla. Paljas pea, suur ümmargune nägu, sügaval asetsevad ainiti vaatavad silmad, lai ja lilleline nina, mis tunnistust andis nii mõnestki sümposionist¹⁾, — see oli enam uksehoidja kui kõige kuulsama filosoofi pea. Kuid kui vaatame veel korra, siis näeme läbi kivi koreduse midagi sellest inimlikust lahkusest ja nõudlusteta lihtsusest, mis tegi lihtlabase mõtleja nii armastatuks Ateena peenima noorsoo hulgas. Me teame tast nii vähe — ja ometi tunneme teda palju lähemalt kui aristokraatset Platonit või ettevaatlikku ning õpetlaslikku Aristoteles't. Üle kahe tuhande kolmesaja aasta me võime ikka näha ta kohmakat, alati kortsunud tuunikasse riietatud kuju, jõude jalutamas üle turu. Segamatult poliitikute lärmitsusest viib ta kaasa oma saagi, korjab noori ja õpetatuid enda ümber, meelitab nad mõne templi sammastiku varjulisse nurka ja nõuab neilt mõistete määratlemist (defineerimist).

Kirev kari olid need noormehed, kes teda ümbritsesid ja aitasid luua euroopa filosoofiat. Seal oli rikkaid noormehi nagu Platon ja Alkibiades, kellele maitstes ta Ateena demokraatia analüüs; seal oli „sotsialiste“ nagu Antisthenes, kellele meeldis õpetaja

¹⁾ *Symposion* — pidusööming (koos joominguga); ühe Platoni dialoogi pealkiri, mille peategelaseks on Sokrates.

muretu vaesus ja kes tegi sellest religiooni; nende keskel oli isegi üks või kaks anarhisti nagu Aristippos, kes ihaldasid maailma, kus poleks ei isandaid ega orje ja kus kõik oleksid nii tülinata vabad nagu Sokrates.

Vaevalt teadis keegi, kuidas elatus õpetaja. Ta ei töötanud iial ja ei mõelnud kunagi homsest. Ta

Sokrates.

sõi, kui õpilased palusid teda austada oma lauda. Ja nad peavad armastanud olema ta seltskonda, sest ta osutas kõiki füsioloogilise õitsengu tunnuseid. Kodu ei olnud ta nii teretunud, sest ta jättis hooletusse oma naise ja lapsed. Xanthippe' vaatekohalt ta oli kasutu logeleja, kes tõi oma perekonnale enam kurikuulsust kui leiba.

Mispärast austasid õpilased teda nii? Võib-olla seepärast, et ta oli niisama hästi inimene kui filosoof: suure riskiga oli ta päästnud lahingus Alkibiadese elu ja ta võis juua nagu džentlmen — kartmata ja liialdamata. Kuid kahtlemata kõige enam nad armastasid tas ta tarkuse tagasihoidlikkust. Ta ei kuulutanud end omavat tarkust, vaid ainult otsivat teda armunult. Ta oli tarkuse amatöör, mitte elukutseline selles. Räägiti, et Delfi oraakel olevat erakordse tabavusega nimetanud teda kreeklastest kõige targemaks, ja tema oli tõlgitsenud seda oma agnostitsismi¹⁾ tunnustamisena. Viimane oli ta filosoofia lähtepunktiks — „Ainult ühte ma tean, ja see on, et ma midagi ei tea.“ Filosoofia algab, kui õpitakse kahtlema, eriti kahtlema oma kallites veendumustes, dogmades ja aksioomides. Kes teab, kuidas need kalliks peetud arvamused muutusid täiskindlaks veendumuseks meis, kas mitte mõni salasoov vargsi ei sigitanud neid, riietades soovi mõtte riidesse? Ei ole tõsist filosoofiat, enne kui vaim ei pööra ümber ja ei uuri iseennast. *Gnothi seauton*, ütles Sokrates: tunne iseennast.

Muidugi oli juba enne teda olnud filosoofe, kuid enamasti nad olid olnud filosoofid füüsilise üle; nad olid otsinud *physist* ehk välisajade olemust, materiaalse ning mõõdetava maailma seadusi ja algosi. See on väga hea, ütles Sokrates; kuid on veel teine, lõpmatult väärtuslikum aine filosoferimiseks kui kõik need puud ja kivid ja isegi kõik need tähed; on olemas inimese vaim. Mis on inimene ja milleks võib ta saada?

Nii läks ta välja piiluma inimhinge, paljastama eelarvamusi ja kahtlema veendumustes. Kui inime-

¹⁾ *Agnostitsism* — õpetus, mille järgi oleva tõeline tunnetamine on võimatu. Tõlk.

sed keskustlesid liiga kindlalt õiglusest, ta küsis neilt vaikselt: *tò ti?* — mis see on? Mis te mõtlete nende abstraktsete sõnade all, millega nii kergesti otsustate elu ja surma probleeme? Mis te mõtlete au, vooruse, kõlbluse, patriotismi all? Mis te mõtlete iseenda all? Niisuguste kõlbluseliste ja psühholoogiliste probleemidega armastas Sokrates tegelda. Mõned, kes kannatasid selle „sokraatilise meetodi“ pärast, ta täpsete definitsioonide, selge mõtlemise ja eksaktse analüüsi nõudmise pärast, süüdistasid teda, et ta küsib enam kui vastab ja jätab inimesed vaimselt veel suuremasse segadusse, kui nad olid enne. Sellest hoolimata ta pärandas filosoofiale kaks väga selget vastust kahele me kõige raskemale probleemile — mis on vooruse tähendus? ja missugune on paririik?

Ükski teine teema poleks olnud selle põlve noortele ateenlastele elulisem. Sofistid olid hävitanud usu, mis sellel põlvel kord oli Olümpose jumalaisse ja jumalannadesse ja moraali-eeskirjadesse, mis olid saanud oma jõu nii suurel määral inimeste hirmust nende kõikjal-asuvate ning loendamatu jumaluste ees. Nüüd nähtavasti polnud ühtegi põhjust, miks inimene ei võinud teha nii, kuidas talle meeldib, kui ta ainult jääb seaduse poolt määratud piiridesse. Laostav individualism oli nõrgestanud ateenlaste karakteri ja lõpuks jätnud linna rangelt-kasvatatud spartlaste saagiks. Ja mis puutub riiki — mis oleks võinud olla naeruväärsem kui see pööbli juhitud, kirgede tõugatud demokraatia, see valitsemine vaidlusklubi poolt, see rutakas väejuhtide väljavalimine, vallandamine ja surmamõistmine, see lihtsete põllumeeste ja kaupmeeste mittevaliv valimine¹⁾ maa kõrgeima kohtu

¹⁾ Ateena rahvakoosolekul valiti kohtunikke loosiga. Tõlk.

liikmeks? Kuidas oleks võidud Ateenas arendada uut ja loomulikku kõlblust ja kuidas oleks võidud päästa riiki?

Vastus neile küsimustele oli see, mis põhjustas Sokratese surma ja surematuse. Vanemad kodanikud oleksid austanud teda, oleks ta püüdnud taastada vana polüteistlikku (mitmejumalast) usku. Kuid ta tundis, et see oleks lootusetu ja ennasthävitav tegevus, tagurpidimine, mitte „üle haudade“, vaid hauda. Tal oli oma religioosne usk: ta uskus ühte Jumalasse ja lootis oma tagasihoidlikul viisil, et surm teda täiesti ei hävita. Kuid ta teadis, et püsivaid moraaliseadusi ei või rajada nii kindlusetule teoloogiale. Kui keegi võiks ehitada kõlblussüsteemi, mis oleks täiesti olene-matu religioosest õpetusest, kehtiv niisama hästi jumalasalgaja kui vagatseja jaoks, ainult siis võiks teoloogiad tulla ja minna, ilma et puruneks see moraalne tsement, mis teeb isekaist inimestest ühiskonna rahu-likud liikmed.

Kui näit. hea tähendaks arukas ja voorus tähendaks tarkust, kui inimesi võiks õpetada selgelt nägema nende tõelist kasu, nägema oma tegude kaugeid tulemusi ja kooskorrastama oma soove ennasthävitavast kaosest otstarbekaks ning loovaks harmooniaks — see võib-olla annaks haritud ning sofismidega (targutustega) rikutud inimesele kõlbluse, mida harimatud peaksid omandama kordamise ja välise surve abil. Võib-olla on igasugune patt eksimus, poolik kaemus, rumalus? Arukal inimesel võivad olla niisama ägedad ja ebasotsiaalsed impulsid nagu harimatul inimesel, kuid kindlasti ta valitseb neid paremini ja harvemini satub jäljendama metslooma. Ja arukalt valitsetud ühiskonnas — niisuguses, mis annab indiviidile laiendatud võimu näol enam, kui ta talt

võtab kitsendatud vabaduse näol — iga inimese kasu seisneks ühiskondlikus ning lojaalses käitumises ja ainult selget arusaamist oleks vaja, et kindlustada rahu ja korda ja head tahet.

Kuid kui valitsus ise on kaootiline ja absurdne, kui ta valitseb ilma aitamata ja käsib ilma juhtimata, — kuis võiksime niisuguses riigis veenda indiviidi sõnakuulmisele seaduste vastu ja omakasu-püüde piiramisele üldsuse hüveks? Pole midagi imestada, kui mõni Alkibiades pöörab riigi vastu, mis ei usalda võimeid ja austab enam inimeste arvu kui teadmusi. Pole imestada, et seal on kaos, kus puudub mõte ja hulk otsustab rutus ja teadmatuses, et hiljem kahetseda tegevusetuses ja laostatuses. Kas pole ebausku see arvamus, et lihtsalt inimeste arv võib anda tarkust? Kas pole vastupidi üldiselt nähtud, et inimesed hulgi on rumalamad, ägedamad ja õelamad kui inimesed lahus ja üksi? Kas pole häbistav, et inimesi valitsevad oraatorid, kes „kõlisevad pikkades kõnedes nagu vaskpotid, mis, kui lüüa, helisevad seni, kuni pannakse käsi nende peale“? Kindlasti on riigijuhtimine asi, milleks inimesed ei või olla liiga intelligentsed, asi, mis nõuab peenimate vaimude segamata mõtlemist. Kuidas võib ühiskond pääseda või olla tugev, kui teda ei juhi kõige targemad pead?

Kujutelge Ateena rahvaerakonna reageerimist sellele aristokraatlikule evangeeliumile ajal, millal sõda näis nõudvat igasuguse kriitika vaikimist ja jõukas ning haritud vähemus salaja sepitses revolutsiooni!

Siis tuli revolutsioon, ja inimesed võitlesid ta eest ja ta vastu, kibedalt ja kuni surmani. Kui demokraatia võitis, oli Sokratese saatus otsustatud: ta oli mässava erakonna vaimne juht, kui rahuarmastav ta ise ka ei olnud. Ta oli vihatud aristokraatse filosoofia

allikas, tema oli noorsoo rikkuja oma vaidlustega. On parem, ütlesid Anytos ja Meletos, et Sokrates sureb.

Selle loo lõppu tunneb kogu maailm, sest Platon kirjutas selle üles luulest ilusamas proosas. Me oleme soodustatud lugema seda lihtset ning julget (kui mitte koguni legendaarset) „apoloogiat“ ehk kaitsekõnet, milles filosoofia esimene märter kuulutas mõttevabaduse õigusi ja vältimatust, rõhutas oma väärtust riigi jaoks ja keeldus armu palumast rahvahulgalt, keda ta ikka oli põlanud. Hulgalt oli võim talle armu anda; tema pidas väärituks seda paluda. See on ta teooriate ainulaadne kinnitus, et kohtunikud tahtsid lasta teda minna, kuna vihane rahvahulk hääletas ta surma poolt. Kas ta polnud salanud jumalaid? Häda sellele, kes õpetab inimesi kiiremalt, kui nad suudavad õppida.

Nii nad otsustasid, et ta peab jooma surmaputke mürki. Ta sõbrad tulid vanglasse ja pakkusid kerget pääsemisvõimalust; nad olid andnud altkäemaksu kõigile ametnikele, kes seisis tema ja vabaduse vahel. Ta keeldus. Ta oli siis seitsekümmend aastat vana (399 e. Kr.); võib-olla mõtles ta endal aja olevat surra ja et ta iial ei võiks surra nii kasulikult. „Olge rõõmsad“, ütles ta oma nukrustavaile sõpradele, „ja öelge, et te matate ainult mu keha.“ „Kui ta oli kõnelnud need sõnad“, ütleb Platon, ühel maailmakirjanduse suurtest lehekülgedest,

„ta tõusis ja läks pesemiskambrisse ühes Kritoniga, kes käskis meid oodata; ja me ootasime, rääkides ja mõeldes . . . oma mure suurusest . . . Päikeseloojaku tund oli juba lähedal, sest palju aega oli möödunud, kuna ta oli sees. Kui ta välja tuli, ta istus jälle me juurde, . . . kuid nüüd ei kõnelnud enam palju. Juba vangivaht . . . tuli sisse ja seisis ta juures, öeldes: „Sinule, Sokrates, . . . ma ei omista teiste inimeste vihatundeid, kes märatsevad ja vannuvad mind, kui ülemuste sõna kuuldes ma käsin neid juua mürki. Tõesti ma olen kindel, et sa ei ole minu peale vihane, sest teised,

nagu sa tead, ja mitte mina, on süüdlased. Ela siis hästi ja püüa kergelt kanda paratamatut; sa tead mu ülesannet.“ Siis hakkasid ta pisarad voolama, ta pööras ära ja läks välja.

Sokrates vaatas talle järele ja ütles: „Mina niisamuti soovin sulle head ja teen nii, nagu sa käsid.“ Siis, meie poole pöörates, ta ütles: „Kui meeldiv on see mees; sellest ajast, kui ma olen vanglas, ta ikka tuleb mind vaatama, ja vaadake, kui kallimeelselt ta kurvastab minu pärast. Kuid me peame tegema nii, nagu ta ütleb, Kriton. Toodagu karikas, kui mürk on valmistatud; kui mitte, las vaht valmistab selle.“

„Kuid“, ütles Kriton, „päike on veel mäetippude kohal, ja nii mõnigi on võtnud lonksu hilja; ja pärast teadaandmist talle ta on söönud ja joonud ja nautinud meelelõbusid; seepärast ära rutta, on veel aega.“

Sokrates ütles: „Jah, Kriton, need, kellest sa räägid, tegid õieti nii tehes, sest nad mõtlesid viivituse läbi midagi võitvat; kuid mina toimin õieti seda mitte tehes, sest ma ei mõtle, et võidaksin midagi juues mürki pisut hiljem. Ma püüaksin hoida kokku ja päästa elu, mis on juba läinud, — seepärast võiksin ma ainult enda üle naerda. Ole nii hea ja tee seepärast nii, nagu ma ütlesin, ja ära keeldu.“

Kui Kriton seda kuulis, andis ta märku teenrile; ja teener läks ja jäi ära mõneks ajaks ja siis naasis vangivahiga, kandes mürgikarikat. Sokrates ütles: „Sina, mu hea sõber, kes sa oled kogenud neis asjus, anna mulle juhatusi, kuidas toimida.“ Mees vastas: „Sul on ainult vaja ringi käia, seni kui su jalad jäävad raskeks, ja siis pikali heita, ja siis toimib juba mürk.“ Samal ajal ta ulatas karika Sokratesele, kes kõige kergemal ning kenamal kombel, ilma vähemagi kartuseta või jume või ilme muutuseta ... võttis karika ja ütles: „Mis sa ütled selle kohta, kui toon siit karikast jookohvri mõnele jumalale? Kas ma tohin, või mitte?“ Mees vastas: „Me valmistame ainult niipalju, kui arvame piisavat, Sokrates.“ „Ma mõistan“, ütles ta; „kuid ma võin paluda ja pean paluma, et jumalad soodustaksid mu reisi sellest maailmast teise, — sündigu see siis nii, nagu ma palun.“ Siis, hoides karikat oma huultel, päris meelsasti ning rõõmsasti ta jõi ära mürgi.

Ja siiani enamus meist oli suutnud valitseda oma kurbust; kuid nüüd, kui me nägime teda joovat ja nägime ka, et ta oli lõpetanud joogi, me ei suutnud enam taluda, ja vastu mu tahtmist mu enda pisarad voolasid kiirelt. ... Ainult Sokrates säilitas oma rahulikkuse: „Mis tähendab see veider kisa?“ ütles ta. „Ma saatsin naised ära peamiselt seepärast, et nad ei eksiks sel viisil, sest ma olen kuulnud, et inimene

peab surema rahus. Olge siis vait ja olgu teil kannatust.“ Kui me seda kuulsime, me olime häbistatud ja talitsesime oma pisaraid. Ja tema käis edasi-tagasi, kuni, nagu ta ütles, ta jalad hakkasid nõrgaks muutuma, ja siis ta heitis seljali, vastavalt juhatastele, ja mees, kes andis talle mürki, vahetevahel vaatas ta jalgu ja sääri. Ja natukese aja pärast ta surus ta jalga kõvasti ja küsis, kas ta tunneb; ja tema ütles: „Ei“; ja siis ta kompas ta säärt ja nii ülespoole ja ülespoole ja näitas meile, et ta on külm ning kange. Ja siis Sokrates tundis seda ise ja ütles: „Kui mürk jõuab südameni, siis on lõpp.“ Ta hakkas ristluude kohalt külmaks jääma, kui ta võttis kätte oma näolt (sest ta oli katnud enda) ja ütles — need olid ta viimsed sõnad —: „Kriton, ma võlgnen Asklepiosele ¹⁾ kuke; pead sa meeles, et võlg saaks makstud?“

3. Platoni ettevalmistus.

Platoni kohtumine Sokratesega oli pöördepunktiks ta elus. Ta oli kasvanud mugavuses ja võib-olla rikkuses; ta oli kaunis ja tugev noormees — Platoniks hüütud, nagu räägiti, oma laiade õlgade tõttu. Ta oli silma paistnud sõdurina ja kaks korda võitnud auhindu Istmose mängudel ²⁾). Tavaliselt filosoofid ei arene sellisest noorpõlvest. Kuid Platoni peenetundeline hing leidis uue rõõmu Sokratese „dialektilises“ mängus. Tal oli lõbu vaadelda meistrit purustamas dogmasid ja torkimas eelarvamusi oma küsimuste terava otsaga. Platon süvenes sellesse sporti. Ta muutus väga kirglikuks tarkuse ja oma õpetaja armastajaks. „Ma tänan Jumalat“, tavatses ta öelda, „et sündisin kreeklaseks ja mitte barbarina, vaba mehena ja mitte orjana, mehena ja mitte naisena, kuid eelkõige, et ma sündisin Sokratese ajal.“

¹⁾ Asklepios — kreeklaste tervise ja arstikunsti jumal. Sellele tahab Sokrates ohverdada kuke. Tõlk.

²⁾ Istmose mängud — Olümpia mängudega sarnlevad ülekreerkalised võistlusmängud muistses Kreekas, mida peeti iga kahe aasta takka Istmosel, Korintose maakitsusel. Tõlk.

Ta oli kahekümne kaheksa aastane, kui suri õpetaja. See täitis teda niisuguse põlgusega demokraatia vastu ja säärase vihaga pööbli suhtes, mida ta aristokraatne päritolu ja kasvatus üksi vaevalt oleksid tekitanud. See viis ta catolikule ¹⁾ otsusele, et demokraatia tuleb hävitada ja asendada kõige targemate ning paremate valitsusega. Platoni elu kõike muud endasse haaravaks probleemiks muutus leida meetod, mille abil võib avastada targimaid ning parimaid, neile siis võimaldada valitsemist ja neid mõjutada seda tegema.

Vahepeal ta katsed Sokratest päästa olid tõmmanud talle demokraatlikkude juhtide kahtlustuse. Ta sõbrad rõhutasid Ateenas viibimise hädaohtlikkust ja momendi imetlusväärset soodsust maailma nägemiseks. Ja nii, a. 399 e. Kr., ta asus teele. Kuhu ta läks, me ei või täiesti kindlasti öelda, sest iga ta teekonna käänaku pärast valitseb lõbus sõda autoriteetide vahel. Ta näib esmalt olevat läinud Egiptusse. Siin hämmastus ta pisut, kuuldes maad valitsevalt preestriklässilt, et Kreekamaa on alaealine riik ilma sügava kultuuri stabiliseerivate pärimusteta, mis pärast teda ei pruugi tõsiselt võtta need Niiluse sfinkslikud õpetlased. Kuid miski ei kasvata meid sel määral kui hämmastus; Platoni mõttemaailmas jäi elavaks mälestus sellest õpetlaskastist, kes teokraatlikult valitseb tasakaalukat põllutööga tegelevat rahvast, ja see mälestus mängis oma osa ta Utopia kirjutamisel. Ja siis purjetas ta edasi Sitsiiliasse ja Itaaliasse. Seal ta ühines suure Pythagoras'e poolt rajatud koolkonna ehk sektiga; ja veel kord jäi ta vastuvõtlikku vaimu mälestus väikesest inimeste-

¹⁾ Cato Vanem oli üks ägedamaid Kartaago vastaseid Rooma senatis; korduvalt nõudis ta Kartaago hävitamist.

grupist, kes on valitud välja teaduse ja valitsemise jaoks ja elab lihtset elu hoolimata võimu omamisest. Kaksteist aastat rändas ta, imedes tarkust igast allikast, seistes iga altari ees, maitstes iga usku.

Ta naasis Ateena a. 387 e. Kr. neljakümne-aastase mehena. Paljude rahvaste mitmekesisus ja mitme maa tarkus oli küpsetanud ta valmiks. Ta oli vähe kaotanud nooruse kuumast vaimustusest, kuid võitnud niisuguse mõtlemisperspektiivi, milles iga äärmus paistis pooltõena ja probleemi mitmesugused vaatlemisvõimalused ühinesid õigluseks, mis jagab tõe igale tahule oma osa. Tal oli teadmusi ja ta oli kunstnik; kordki filosoof ja poeet elasid ühes hinges. Ja ta lõi enda jaoks väljendumisvahendi, milles nii ilu kui ka tõe leidsid ruumi ja mänguvõimalusi, — dialoogi. Võime uskuda, et iialgi varem filosoofia pole võtnud nii toredat kuube; ja kindlasti mitte kunagi hiljem. Isegi tõlgetes see stiil hiilgab ja sädeleb, hüpleb ja keeb üle.

Raskus Platoni mõistmises peitub just selles filosoofia ja luule, teaduse ja kunsti uimastavas segus. Me ei või alati öelda, missuguse kuju all dialoogis esineb autor; kas ta kõneleb täht-tähelist tõtt või räägib metafoorides, kas ta naljatab või mõtleb tõsiselt. Need dialoogid, nagu öeldakse, on Platon kirjutanud oma aja kogu lugejaskonnale. Oma keskustelu meetodi, elavate väidete ja vastuväidete ja nende asteastmelise arendusega ja iga tähtsa väite kordamisega dialoogid on kindlasti kohandatud selle inimese arusaamisele, kes võib maitsta filosoofiat ainult kui juhuslikku toredust ja keda elu lühidus sunnib lugema nii, nagu loeks jooksja. Seepärast olgem valmis leidma neis dialooges mõndagi mänglevat ja metafoorilist; mõndagi, mis on arusaamatu kõigile peale õpet-

laste, kes tunnevad Platoni aja ühiskondlikke ja kirjanduslikke pisi-asju. Mingi asi, mis tänapäev näib ebaoluline ja fantastiline, võib olnud olla just kastmeks ja vürtsiks, mille abil tehti seeditavaks mõtte raske roog filosoofilise toiduga harjumata peadele.

Möönakem sedagi, et Platonil on küllaldaselt määral neid omadusi, mida ta hukka mõistab. Ta noomib poeete ja nende müüte, kuid läheb edasi vana teed, lisades poetide arvule veel ühe ja müütide arvule sada. Ta kaebab preestrite üle, kes käivad ringi jutlustades põrgust ja pakkudes tasu eest pääsemisvõimalusi, — vt. *Politeia* (Riik, 364), kuid ta ise on niisamuti preester, teoloog, jutlustaja, ülimalist, Savonarola, kes süüdistab kunsti ja nõuab maailma-hiilguse tulleheitmist. Nagu Shakespeare möönab ta, et „võrdlused on libedad“ (*Sophistes*, 231), kuid ta libiseb ühest võrdlusest teise ja järgmisse ja selle järgmisse. Ta mõistab hukka sofiste kui fraasidega kaubitsevaid vaidlejaid, kuid ta ise vaidleb nagu teise aasta üliõpilane. Faguet parodeerib teda:

„Tervik on suurem kui osa? — Kindlasti. — Ja osa on väiksem kui tervik? — Jah. — ... Siis on ju selge, et filosoofid peavad valitsema riiki? — Missugune tõde see on? — See on evidentne (silmanähtav); võtame selle veel kord läbi.“

Kuid see on ka kõige halvem, mida võime tast öelda; ja pärast selle ütlemistki dialoogid jäävad üheks maailma hindamatuist varandustest. Parim neist, *Politeia*, on täielik enesessuletud arutlus, üheks raamatuks kokku võetud Platon. Siit leiame ta metafüüsika, ta teoloogia, eetika, psühholoogia, pedagoogika, poliitika ja kunstiteooria. Siit leiame moodselt ning kaasaegselt lõhnavaid probleeme: kommunism ja sotsialism, feminism ja sündimuste kontroll ja tõu-tervishoid, Nietzsche moraali- ja aristokraatia-prob-

leemid, Rousseau loodusesse tagasi pööramise ja vaba kasvatuse probleemid, Bergson'i *élan vital* ja Freud'i psühhoanalüüs — kõike on siin. See on pidu eliidile heldelt peremehelt. „Platon on filosoofia ja filosoofia on Platon“, ütleb Emerson.

Uurigem lähemalt *Politeiat*.

4. Eetiline probleem.

Arutus toimub rikka aristokraadi Kephalos'e majas. Rühma kuuluvad Glaukon ja Adeimantos, Platoni vennad, ja pahur ning kergesti erutuv sofist Trasymachos. Sokrates, kes dialoogis on Platoni kõnetoruks, küsib Kephaloselt:

„Mida pead sa suurimaks õnnistuseks, mis sa oled saanud oma rikkusest?“

Kephalos vastab, et rikkus on õnnistuseks talle peamiselt seetõttu, et võimaldab olla helde ja aus ja õiglane. Sokrates küsib oma kavalal viisil, mida just ta mõtleb õigluse all, ja seega laseb valla koerad filosoofiliseks pureluseks. Sest miski pole nii raske kui defineerimine ega nii tõsine vaimuselguse ja osavuse proov ja harjutus. Sokratesele osutub lihtseks kummutada üksteise järel talle esitatud definitsioonid; kuni lõpuks Trasymachos, kes pole nii kannatlik kui teised, hakkab kõnelema „mõirates“:

„Mis lollus on sinusse läinud, Sokrates? Ja mis pärast kõik te teised langete maha üksteise jalgade ette nii rumalal viisil? Ma ütlen teile, et kui tahate teada, mis õiglus on, siis sa pead vastama ja mitte küsima ja ei tohi kiita ennast teiste vääramise pärast.... Sest palju on neid, kes võivad küsida, aga ei suuda vastata“ (336).

Sokrates ei kohku; edaspidigi ta enam küsib kui vastab; ja pärast minutilist tõrjet ja rünnakut ta pro-

votseerib ettevaatamatu Trasymachose tunnustama järgmist määratlust:

„Kuula siis“, ütles vihane sofist. „Ma kuulutan, et võim on õigus, ja õiglus pole midagi muud kui tugevama kasu. . . . Vastavalt oma mitmesugustele huvidele erinevad valitsustüübid loovad demokraatlikke, aristokraatlikke või autokraatlikke seadusi. Ja seadused, mis nad on teinud oma huvide kaitseks, nad annavad välja alamaile kui „õigluse“ ja karistavad kui „ülekohtust“ igäuhte, kes astub neist üle. . . . Ma kõnelen suuremõõtelisest ülekohtust; ja minu mõte on kõige arusaadavam isevalitsuse puhul, sest isevalitseja võtab kavaluse ja jõuga ära teiste varanduse, mitte väikesel määral, vaid täiesti. Nüüd kui inimene on võtnud kodanikkude raha ja teinud nad orjaks, siis õnnistavad teda kõik ja hüüavad õnnelikuks, selle asemel et nimetada teda petiseks ja vargaks. Ülekoht mõistetakse ju hukka seepärast, et need, kes teda hukka mõistavad, tunnevad hirmu kannatuse ees, aga mitte seepärast, et nad ise kõhkleksid ülekohtu teha“ (338—344).

See muidugi on õpetus, mida meie päevil suurema või vähema õigusega seotakse Nietzsche nimega. Võib-olla pole kuskil filosoofia ajaloos see õpetus paremini sõnastatud kui Platoni enda poolt ühes teises dialoogis, *Gorgiases* (438 jj.). Seal sofist Kallikles paljastab moraali kui nõrkade leiutist tugevate võimu kahjutuks tegemiseks.

„Nad jagavad kiitust ja laistust silmas pidades omi huve; nad ütlevad, et autus on häbistav ja ülekohtune, — ja mõtlevad autuse all iha omada rohkem kui naabrid; sest tundes oma alaväärsust nad oleksid juba liiga õnnelikud omades samal määral. . . . Kuid kui leiduks inimene, kel oleks küllaldaselt jõudu [üliinimene astub esile], ta raputaks kõik maha, murraks läbi ja pääseks kõigest sellest; ta trambiks jala alla kõik meie eeskirjad ja nõidumis- ja võluvalemid ja kõik me seadused, mis patustavad loomuse vastu. . . . Tõeliselt elades ta peaks laskma kasvada oma ihasid äärmuseni; ja kui need on kasvanud oma suurima ulatuseni, tal peaks olema julgust ja arukust teenida neid ja rahuldada kõiki oma igatsusi. Ja see, ma väidan, oleks loomulik õiglus ja suursugusus. Kuid paljud ei suuda seda, ja seepärast nad laidavad niisuguseid

isikuid, sest neil on häbi oma võimetuse pärast, mida nad igatsevad peita; ja seepärast nad nimetavad piiripidamatust alatuks... Nad orjastavad õilsamaid iseloome ja kiidavad õiglust ainult seepärast, et nad on argpüksid.“

See õiglus pole meeste, vaid sulaste moraal (*oude gar andros all' andrapodou tinos*); see on orja-moraal, mitte kangelasmoraal; inimese tõelised vourused on vaprus (*andreia*) ja arukus (*phronesis*).

Võib-olla peegeldab see tugev „immoralism“ imperialismi arengut Ateena välispoliitikas ja halastamatut käitumist nõrgemate riikidega. Siin esineb meile eetika fundamentaalne probleem, moraalse käitumise ristküsimus. Mis on õiglus? Kas me peame otsima õiglust või võimu? Kas on parem olla hea või tugev?

Kuidas vastab Sokrates — s. o. Platon — selle teooria väljakutsele? Esialgu ta ei vasta üldse. Ta vihjab üksnes sellele, et õiglus on indiviidide-vahe-line suhe, mis oleneb sotsiaalsest korrast; ja järelikult teda on parem uurida osana ühiskonna struktuuris kui isikliku käitumise omadusena. Ta oletab, et kui suudaksime kirjeldada õiglast riiki, me oleksime paremas olukorras õiglase indiviidi kirjeldamiseks. Platon vabandab seda kõrvalekaldumist seega, et proovides inimese nägemisvõimet me laseme teda esmalt lugeda suurt kirja, siis väiksemat; nii, ta väidab, on õiglust kergem analüüsida suurel hulgal esinevana kui individuaalses käitumises väikesel määral. Kuid me ei pruugi lasta end petta: tõepoolest meister paikab kaks raamatut kokku, ja see argument on talle õmbluseks. Ta ei taha arutada ainult isikliku moraa li probleemi, vaid niisama hästi ühiskondliku ja riikliku ülesehituse probleeme. Ta käises on peidus

Utopia ja ta tahab seda esile tuua. Andestada talle on kerge, sest see lisakäsitus moodustab raamatu tuuma ja väärtust.

5. Poliitiline probleem.

Õiglus oleks lihtne, ütleb Platon, kui inimesed oleksid lihtsed; anarhistlikust kommunismist piisaks. Hetkeks laseb ta valitseda oma kujutlusvõimet:

„Vaadelgem esmalt, missugune oleks nende eluviis... Eks nad toodaksid vilja ja veini ja riideid ja kingi ja ehitaksid maju endi jaoks? Ja kui nad on ulualuse saanud, kas nad ei tööta siis suvel harilikult riidest lahti ja palja jalu, kuid talvel tublisti riidetatult ja kängitult. Nad toidaksid end odrast ja nisust... Ja nemad ja nende lapsed pidutseksid, juues omatehtud veini, kandes pärgi peas ja jumalatekiitusi huultel. Nii elaksid nad magusas üksmeeles ja hoolitseksid selle eest, et perekonnad ei kasvaks suuremaks, kui lubavad elatusvahendid; sest nad on valvel vaesuse või sõja vastu... Muidugi oleks neil vürtse — soola ja oliive, juustu ja sibulaid ja kapsaid ja muid maarohte, mis kõlblikud keetmiseks; ja järelroaks peame neile andma viike ja herneid ja ube ja mürdimarju ja kastaneid, mida nad küpsetaksid tulel, juues sealjuures mõõdukalt. Ja niisuguse dieedi juures võib loota, et nad elavad rahulikult kõrge vanuseni ja pärandavad säärase elu oma lastele endi järel“ (372).

Pange tähele möödaminnes tehtud vihjeid sündimuse kontrollile (arvatavasti laste tapmise abil), taimetoitlusele ja „tagasipööramisele loodusesse“, primitiivsesse lihtsusse, mida heebrea legend kujutab Eedeni aias. See kõik on otsekui häälestatud „küünik“ Diogenes'e vaimuga, kes, nagu juba sõna küünik ütleb, mõtles, et peame „pöörama ümber ja elama koos loomadega, sest nad on nii vagurad ja enesega-rahulolevad“. Hetkeks me kaldume Platonit klassifitseerima ühte gruppi St. Simon'i ja Fourier', William

Morris'e ja Tolstoi'ga. Kuid ta on pisut skeptilisem kui need hea usuga mehed. Rahulikult läheb ta edasi küsimuse juurde: mispärast ei saabu iialgi niisugune lihtne paradiis, mida ta kirjeldas? Mispärast ei jõua iialgi maakaardile need utoopiad?

Ahnuse ja luksuse pärast, vastab ta. Inimesed pole rahul lihtse eluga: nad on omandamishimulised, auahned, võistlevad ja kadedad. Ruttu tüdivad nad sellest, mis neil on, ja igatsevad valusalt seda, mida neil pole. Harva ihkavad nad midagi muudu, kui see ei kuulu kellelegi teisele. Tulemuseks on ühe grupi tungimine teise alale, nende võistlus maavarade pärast ja sõda. Kaubandus ja rahandus arenevad ja toovad endaga uusi klassideks jagunemisi. „Iga tavaline linn on tõelikult kaks linna, teine rikkaste, teine vaeste linn, mõlemad teineteisega sõjas. Ja kummaski osas on omakorda väiksemad osad — tehakse suur viga, kui võetakse linna ainsa linnriigina“ (423). Kaubanduslik kodanlus tõuseb, kelle liikmed taotleavad ühiskondlikke seisukohti rikkuse ja silmapaistva tarbimise abil: „nad kulutavad suuri rahasummasid oma naistele“ (548). Muutused rikkuse jagunemises tekitavad poliitilisi muutusi: kui kaupmehe rikkus ületab maaomaniku oma, siis aristokraatia annab ruumi plutokraatlikule oligarhiale — rikkad kaupmehed ja pankurid valitsevad riiki. Siis riigimehe-kunst, mis on ühiskondlikkude jõudude koordineerimine ja poliitika sobitamine üldise arenguga, asendatakse poliitikaga, mis on ainult erakonna sõjakunst ja ametikohtade saamise himu.

Iga valitsusvorm püüab hävitada iseennast oma põhiprintsiipide liialdamise teel. Aristokraatia rüünerib enda piirates liiga kitsalt selle ringi, millesse jääb võim. Oligarhia hävitab enda ettevaatamatus

rüseluses kiire rikastumise pärast. Mõlemal juhul on lõpuks revolutsioon. Kui revolutsioon saabub, ta võib paista tekkivat väikestest põhjustest ja tillukestest tujudest; kuid kuigi teda võib vallandada tähtsusetu juhus, ta on raskete ning kuhjatud pahede äkiline tulemus. Kui keha on nõrgaks muutunud hooletusse jäetud hädade tõttu, siis võib lihtne ilmastiku muutus tuua tõsise tõve (556). „Siis tuleb demokraatia: vae- sed võidavad oma vastased, tappes mõned ja maalt välja saates ülejäänud, ja annavad inimestele võrdse osa vabadusest ja võimust“ (557).

Kuid isegi demokraatia hävitab enda demokraa- tias liialdamise tõttu. Tema põhiprintsiibiks on kõigi samaväärne õigus olla ametis ja määrata riigi poliiti- kat. Esimesel pilgul näib see olevat kena korraldus; kuid ta muutub hukutavaks seepärast, et inimesed pole kasvatuse abil kohaselt ette valmistatud selleks, et valida parimaid juhte ja kõige targemaid kursse (588). „Ja mis puutub rahvasse, siis tal pole aru- saamist ja ta ainult kordab seda, mis juhtidele meeldib talle öelda“ (*Protagoras*, 317). Selleks, et mingi seis- koht vastu võetaks või hüljatakse, on vaja ainult seda kiita või naeruvääristada populaarses näidendis (kahtlemata piste Aristophanes'ele, kelle komöödiad ründasid peaaegu iga uut ideed). Pöobli-valitsus on tormiseks mereks sõitvale riigilaevale; iga kõnekus- tuul ajab seal kihama veed ja muudab kurssi. Säärase demokraatia lõpuks on türannia või autokraatia. Rahvahulk armastab nii väga meelitamist, on nii „näljas mee järele“, et lõpuks kõige kavalam ja hooli- matum meelitaja, nimetades end „rahva kaitsjaks“, tõuseb kõige kõrgemale võimule (565).

Mida enam Platon sellest mõtleb, seda enam ta on hämmastatud rumalusest jätta pöobli tujude ja kerge-

usklikkuse hooleks riigiametnikkude valimine — rääkimata sellest, et see jäetakse nende süngete ning raha teenistuses seisvate väejuhtide hooleks, kes tõmbavad oligarhilisi traate demokraatliku lava taga. Platon kaebab, et lihtsete ülesannete — nagu kingategemise — juures me arvame, et ainult eriti ettevalmistatud isik võib teenida me eesmärki, poliitikas aga oletame, et igaüks, kes teab, kuidas hääli saada, teab, kuidas valitseda linna või riiki. Kui oleme haiged, siis kutsume kogenud arsti, kelle teaduslik kraad tagab erilist ettevalmistust ja tehnilist asjatundmist; me ei nõua kõige ilusamat arsti või kõige kõneosavamamat. Hüva, kui kogu riik on haige, kas me ei pea otsima siis kõige targemate ning paremate abi ja juhtimist? Poliitilise filosoofia probleemiks on leida meetod, mille abil saaks eemaldada oskamatuset ja kelmuse avalikest ameteist ja valida ja ette valmistada parimaid valitsemiseks üldsuse hüveks.

6. Psühholoogiline probleem.

Kuid nende poliitiliste probleemide taga seisab inimese loomus; selleks et mõista poliitikat, peame paraku mõistma psühholoogiat. „Nagu inimene, nii riik“ (575); „valitsused erinevad, nii nagu inimeste iseloomud erinevad; ...riiki kujundavad temas olevate inimeste loomused“ (544); riik on seda, mis ta on, seepärast, et kodanikud on seda, mis nad on. Seepärast ei maksa oodata paremaid riike, seni kui pole paremaid inimesi; seni kõik muudatused jätavad olulised seigad muutmata. „Kui kentsakad on inimesed! — alati end arstides nad kasvatavad ja teevad keerulisemaks oma vead; unistades, et nad saavad terveks mõne imerohu tõttu, mida keegi neile soovitab proo-

vida, nad tegelikult iial ei parane, vaid muutuvad aina haigemaks... Kas pole see nagu näidend, kui nad proovivad oma kätt seadusandluses ja kujutlevad reformide abil tegevat lõpu inimkonna autustele ja

Platon.

kaabaklustele — mitte teades, et tegelikult nad lõikavad maha hüdra (ikka uuesti kasvavaid) päid?“ (425.)

Vaadelgem hetkeks inimmaterjali, millega poliitiline filosoofia peab tegelema.

Inimese käitumine voolab Platoni järgi kolmest peallikast: ihast, emotsioonist (tundmusest) ja teadmisesest. Iha, himu, impulss, instinkt — need on üks; emotsioon, julgus, auahnus, vaprus — need on üks; teadmine, mõtlemine, aru, mõistus — need on üks. Iha asukoht on niudeis; see on pakitsev energiareservuaar, põhiliselt seksuaalne. Emotsiooni asukoht on südames, vere voolus ja jõus; see on kogemuse ja iha orgaaniline kajastus. Teadmise asukoht on peas; ta on silmaks ihale ja võib olla hingele lootiks.

Need jõud ja omadused on kõik inimestes, kuid erineval määral. Mõned inimesed on ainult kehastunud iha, rahutud ja omandamishimulised hinged, kes upuvad täiesti ainelistesse otsinguisse ja tülidesse, kes põlevad luksus- ja enesenäitamis-ihast ja oma võite alati peavad ei-mikski võrreldes oma üha kaugemale minevate sihtidega. Need on mehed, kes valitsevad ja tegelevad tööstuses. Kuid on ka teisi, kes on tundmuste ja vapruste templid, kes pole huvitatud niivõrd sellest, mille eest võitlevad, kui võidust „iseendas ja ta enda pärast“. Nad on enam võitlemis- kui omandamishimulised, nende uhkus on enam võimuse kui omamises, nende lõbu on enam lahinguväljal kui turul. Need on mehed, kes moodustavad maailma maa- ja merevägesid. Ja lõpuks vähesed, kelle lõbuks on meditatsioon ja mõistmine; kes ei ihka hüviseid ega võitu, vaid teadmisi; kes hülgavad nii turu kui ka lahinguvälja, et kaotada end üksildase mõtlemise rahulikku selgusse; kes soovivad pigemini valgust kui tuld, kelle taevas pole võim, vaid tõde: need on tarkusinimesed, kes seisavad kõrval, maailma poolt kasutamata.

Nii nagu mõjuka individuaalse teo juures iha,

olgugi soojendatud emotsioonist, on juhitud teadmisesest, nii täiuslikus riigis tööstuslikud jõud peaksid tootma, kuid mitte valitsema, sõjalised jõud kaitsma, kuid mitte valitsema; teadmise ja teaduse ja filosoofia jõud aga leiaksid toitu ja kaitset, ja nemad valitseksid. Ilma teadmise juhtimata on inimesed korratu hulk, on nagu segaduses ihad; inimesed vajavad filosoofide juhtimist, nii nagu ihad teadmise valgustust. „Hävings tuleb, kui kaupmees, kelle süda on vangistatud rikkusest, saab valitsejaks“ (434); või kui väejuht kasutab oma sõjaväge militaarse diktatuuri loomiseks. Tootja annab oma parima ökonoomilisel alal, sõdur oma parima lahingus; kuid kõige halvemad on mõlemad avalikus ametis, ja nende tooreis kätes poliitika laskub alamale riigimehe-kunstist. Sest riigimehe-kunst on teadus ning kunst; tema jaoks peab olema elanud ja kaua ette valmistatud. Ainult filosoof-kuningas on kohane rahvast juhtima. „Seni kui filosoofid pole kuningad või selle maailma kuningail ja vürstidel ei ole filosoofia vaimu ega jõudu ja tarkus ja poliitiline juhtimine ei ühine samas inimeses, ... ei parane haigusest ei riigid ega inimsugu“ (473).

See on päiskivi Platoni mõttevõlvis.

7. Psühholoogiline lahendus.

Hüva, mis peab siis tegema?

Me peame algama sellega, et „saadame välja maale kõik linnaelanikud, kes on enam kui kümme aastat vanad, ja võtame oma valdusse lapsed, kes sel viisil oleksid kaitstud oma vanemate harjumuste mõju vastu“ (540). Me ei saa ehitada Utopiat noorte inimestega, keda igal sammul rikub nende vanemate eeskuju. Me peame algama puhta tahvliga. On täiesti

võimalik, et mõni valgustatud valitseja võimaldab meile alustada nii oma riigi või koloonia mõnes osas. (Üks valitseja tegigi seda, nagu hiljem näeme.) Igal juhul me peame andma igale lapsele ja algusest peale täiesti samaväärsed haridusesaamise võimalused; sest keegi ei või ette öelda, kus geeniusse või talendi valgus paistma hakkab; me peame otsima erapooletult kõikjal, igas kihis ja rahvuses. Esimeseks sammuks me teel on üldine kasvatus.

Esimesel kümnel eluaastal kasvatus olgu esijoonel kehaline; igal koolil olgu võimlemis- ja mänguplats. Mäng ja sport moodustagu kogu õppekursust. Esimesel aastakümnel talletatagu niipalju tervist, et kogu arstiteadus muutuks üleliigseks. „Nõuda abi arstiteaduselt seepärast, et laisa ning luksusliku elu tõttu inimesed on nagu laukad täitunud vee ja hõngudega, ... puhitused ja katarr — eks see ole häbi?... Võib öelda, et me praegune arstiteaduse süsteem kasvatab haigusi, annab neile pigemini pika ea, kui et neid ravib.“ Kuid see on laiskade rikaste absurdne käitumine. „Kui puusepp on haige, ta küsib arstilt tugevat ning valmit arstimit — oksendamist või lahtistamisvahendit või põletamist või lõikust. Aga kui keegi ütleb talle, et ta peab tegema läbi dieetide rea ja mähkima mähistesse pea, ja kõike muud sellist, ta vastab kohe, et tal pole aega haige olla, ja et talle ei meeldi koguni veeta oma elu haigust ravides ja harilikku tööd hooletusse jättes. Seepärast ütleb ta „head aega“ sedaliiki arstile, pöörab tagasi oma hariliku dieedi juurde ja saab kas terveks ja elab ja teeb oma tööd, või, kui ta konstitutsioon vastu ei pea, ta sureb ja seega on temaga lõpp“ (405—406). Me ei või endale lubada simulantidest ja invaliididest rahvast: Utopia peab algama inimese kehas.

Kuid jõustik ja võimlemine üksi teeksid inimese liiga ühekülgseks. „Kuidas saavutame õilsat loomust, mis omab ühtlasi suurt julgust? — sest need näivad olevat sobimatud teineteisega“ (375). Me ei vaja võistluspoksijate ja raskusetõstjate rahvast. Vahest lahendab muusika me probleemi: muusika abil hing õpib harmooniat ja rütmi ja saavutab isegi eelsoodumuse õiglusele; sest „kas võib harmooniliselt kujundatud inimene iialgi olla ülekohtune? Kas mitte seepärast, Glaukon, pole muusikaline koolitus nii võimas, et rütm ja harmoonia leiavad teed hinge salasoppidesse, kandes sarmi oma liikumistes ja tehes hinge sarmikaks?“ (401; *Protagoras*, 326.) Muusika kujundab iseloomu ja kuulub seepärast otsustavate sotsiaalsete ja poliitiliste mõjude hulka. „Damon ütleb mulle — ja ma võin seda täiesti uskuda —, et kui muusikas moed vahelduvad, siis selle riigi põhilised seadused muutuvad ühes nendega.“

Muusika pole väärtuslik ainult seepärast, et ta põhjustab tundmuste ja iseloomu peenenemist, vaid niisamuti seepärast, et ta säilitab ja taastab tervist. On rida haigusi, mida võib ravida ainult vaimu kaudu (*Charmides*, 157): nii korübantide¹⁾ preester ravis hüsteerilisi naisi metsiku vilemuusikaga, mis ärritas neid tantsima ja tantsima, kuni nad langesid kurnatult maha ja jäid magama. Kui nad ärkasid, olid nad terved. Niisuguste meetodite kaudu puudutatakse inimese mõtlemise teadvuseta allikaid ja vaigistatakse neid. Neisse käitumise ja tundmuse substraatidesse ajab oma juured geenius. „Keegi ei saavuta teadvusel olles tõelikku ehk inspireeritud intuitsiooni, vaid

¹⁾ K o r ü b a n d i d — loodusjumalanna Kybele' ekstaatilised ning metsikud teenijad. Tõlk.

pigemini siis, kui aru jõud on aheldatud une või haiguse või hullumeelsuse läbi.“ Prohvet (*mantike*) või geenius on sugulane hullumeelsega (*manike*) (*Phaidros*, 244).

Platon läheb edasi tähelepandavale „psühhoanalüüsi“ ennetusele. Me poliitiline psühholoogia on sassis, väidab ta, seepärast et me pole küllaldaselt uurinud inimese mitmesuguseid himusid ja instinkte. Unenäod võivad olla võtmeks mõnele neist peenist ning põgusaist dispositsioonest.

„Teatud mittevajalikke lõbusid ja instinkte peetakse lubamatuks. Igal inimesel näib neid olevat, kuid mõnede juures nad on alistatud moraali ja mõistuse valitsusele [„sublimeeritud“], ja et paremad ihad on neist ülekaalus, nad on kas täiesti alla surutud või taandatud oma tugevuselt ja hulgalt; kuna teistes ihad on tugevamad ja arvukamad. Ma mõtlen eriti neid ihasid, mis on ärkvel siis, kui isiksuse mõtleb, taltsutatav ja valitsev jõud [„tsensor“] uinub. Metsik loom me loomuses, täis puugitud söögi ja joogiga, ärkab siis üles ja käib ringi alasti ja rahuldab oma tabet. Ja pole ühtegi mõeldavat lollust või roima, olgu kuitahes häbitut ja ebaloomulikku — välja arvamata isegi intsest või isatapmine [„Oidipus-kompleks“] —, milles niisugune loomus poleks süüdi. . . . Kuid kui inimese tuiksoon on terve ja mõõdukas ja ta läheb magama rahulikuna ning mõistlikuna, . . . olles rahuldanud oma himusid mitte liiga palju ega liiga vähe, vaid just küllalt selleks, et nad uinuksid, . . . siis on kõige vähem võimalusi, et ta saaks tujukate ning ohjeldamatute fantaasiate mängukanniks. . . . Meis kõigis, isegi heades inimestes, on peidul säärane metslooma loomus, mis tungib esile unes“ (571—572).

Muusika ja sümmeetria annavad ilu ja tervist hingele ja kehale; kuid teisalt, liiga palju muusikat on niisama kardetav kui liiga palju jõustikku. Olla ainult atleet on peaaegu olla metslane; ja olla ainult muusik tähendab olla „sulanum ja pehmem kui on hea“ (410). Need kaks peavad olema seotud; ja pärast kuuteistkümnendat eluaastat peab hülgama individu-

aalse muusikaharrastuse, kuigi koorilaul niisamuti kui ühismängud jätkuvad läbi kogu elu. Muusika ei tohi olla ainult muusika; teda peab kasutama selleks, et anda kütkestavat kuju matemaatika, ajaloo ja teaduse mõnikord mitte-isuäratavale sisule. Pole mingit alust, miks noore inimese jaoks ei peaks pehmemad neid raskeid teadusi värsivormiga ja ilustama lauluga. Kuid isegi siis ei tule vastakale vaimule peale sundida neid teadusi, vaid teatud piirides peab valitsema vabameelne vaim.

„Õpetuse alged ... esitatagu vaimule lapsepõlves, kuid ilma sundimata; sest vaba inimene peab jääma vabaks isegi teadmuste omandamisel... Teadmus, mis on omandatud sunni all, ei jää vaimu püsima. Seepärast ärgu tarvitatagu sündi, vaid pigemini lastagu varane kasvatus olla mingisugune lõbustus; see võimaldab paremini lapse loomuliku kalduvuse avastamist.“

Nii vabalt kasvavate vaimude ja spordi ja igasuguse vabaõhu-elu läbi tugevaks tehtud kehade näol me ideaalsel riigil oleks kindel psühholoogiline ja füsioloogiline alus, küllalt lai igaks võimaluseks ja arenguks. Kuid niisama hästi peab loodama moraalne baas; ühiskonna liikmed peavad moodustama üksust; nad peavad õppima, et nad on üksteise liikmed, et nad võlgnevad üksteisele mõningaid lahkusi ja kohusetäitmisi. Kuid, kuid saame neid mõjutada selleks, kui inimesed on oma loomult omamishimulised, kadedad, riiakad ja erootilised? Kas politseiniku kõikjale-ulatava nui abil? See meetod on brutaalne, kulukas ja ärritav. On olemas üks parem tee, ja see seisneb ühiskonna moraalsete nõudmiste tagamises üleloomuliku autoriteedi poolt. Meil peab olema religioon.

Platon usub, et rahvas ei või olla tugev usuta Jumalasse. Lihtne kosmiline jõud või esimene põh-

jus või *élan vital*, mis pole isik, vaevalt suudaks inspireerida lootust või hardust või ohvrimeelsust; see ei võiks pakkuda lohutust kannatajate südamele ega julgust võitlevaile hingedele. Kuid elav Jumal võib teha seda kõike ja võib mõjutada ja heidutada omakasupüüdliku individualisti oma himu mõnesugusele piiramisele, oma kire mõnesugusele valitsemisele. Veel enam maksab see kõik, kui usule Jumalasse lisandub usk isiklikku surematusse: teise elu lootus annab meile julgust kohata surma ja taluda ka oma armsate surma. Kui me võitleme usklikult, siis me oleme kahekordselt relvastatud. Eeldatud, et ühtegi usku ei saa tõendada, et Jumal võib olla ainult me armastuse ja lootuse personifitseeritud ideaal ja et hing on nagu lüüramuusika, mis sureb koos talle kuju andnud instrumendiga: ikkagi kindlasti (nii hargub pascallikult Platoni argument *Phaidonis*) meile ei tee mingit kahju uskuda, aga see võib teha mõõtmatult palju head meile ja me lastele.

Sest meil tõenäoliselt oleks raskusi lastega, kui hakkaksime kõike seletama ja õigustama nende lihtsele vaimule. Eriti rasked ajad oleksid meil, kui nad jõuavad kahekümne aasta vanusesse ja neil on ees esimene proov ning katse selle kohta, mis nad on õppinud kõigi ühesuguse kasvatusaastate kestel. Siis tuleb halastamatu puhastus. Suureks luutmiseks (eraldamiseks, väljajätmiseks) võiksime seda nimetada. See katse poleks lihtsalt akadeemiline eksamineerimine; ta oleks samavõrra praktiline kui teoreetiline: „nende jaoks peab ette kirjutatud olema nii töid ja vaevu kui võitlusi“ (413). Igasugune võime leiab juhuse end näidata ja iga rumalus kihutatakse päevavalgele. Need, kes ei tee läbi katset, määratakse rahva majanduslikku tegevusse; neist saavad äri-

mehed, sellid, töökodade töölisid ja põldurid. Katse peab olema erapooletu ning isikut mitte arvestav; seda, kas kellestki saab põldur või filosoof, ei määrata mingi ainuliselt varutud võimaluse ega sugulasliku soosingu kaudu; valik peab olema demokraatlikum kui demokraatia.

Need, kes esimesest katsest läbi pääsevad, saavad lisaks kümme aastat nii kehalist, vaimset kui ka ise-loomu-kasvatust ja -harjutamist. Ja siis seisavad nad teise katse ees, mis on palju rangem kui esimene. Need, kes ei soorita katset, saavad riigis abijõududeks, täidesaatvaiks ametnikeks või ohvitserideks sõjaväes. Neis suurtes luutmistes me vajame kõiki veenmisvahendeid, et luudetud võtaksid oma saatuse vastu lahkelt ja rahulikult. Sest mis keelaks esimesel katsel mitte valitud suurt enamust ja teist väiksemat, kuid tugevamat ning võimelisemat luudetute salka õlale võtmast relvi ja lõmastamast me Utoopiat hääubavaks mälestuseks? Mis keelaks neid siis seal rajamast maailma, milles jälle valitseks paljas häälte arv või jõud ja milles paistelise demokraatia komöödia korduks *da capo ad nauseam* (s. o. algusest tülgestuseni)? Siis päästaks meid ainult religioon ja usk: me peaksime rääkima noortele inimestele, et kõik olemasolevad klassid, kuhu nad on sattunud, on Jumalast määratud ning tühistamatud, — et kõik nende pisarad ei uhu ära vähematki sellest. Me jutustaksime neile müüti metallidest:

„Kodanikud, te olete vennad, kuid Jumal on kujundanud teid erinevalt. Mõnedel teist on võim käskida; ja need on ta teinud kullast, mispärast neile kuulub suurem au. Teised on hõbedast, selleks et olla nende abilised; kolmandad jälle, kes on määratud põllutööliseks ja käsitööliseks, ta on teinud vasest ja rauast; ja üldiselt need liigid säilivad lastes. Kuid et te olete samast alg-perekonnast, siis kuld-

sel vanemal on vahel hõbedane poeg või hõbedasel vanemal kuldne poeg. Ja Jumal käsib, ... et kui kuldse või hõbedase vanema poeg on vase ja raua segust, siis loodus nõuab austme ümberpaigutamist; ja valitseja ei tohi vaadata kahjutundega oma lapse poole, kui see peab laskuma astmestikus, muutudes põllutööliseks või käsitööliseks, niisamuti nagu võib olla teisi, kes põlvnedes käsitöölise-klassist on tõusnud ausse ja muutunud valvuriteks või nende abilisteks. Sest üks oraakel ütleb, et kui vasest või rauast inimene riiki juhib, siis see laostub“ (415).

Võib-olla kindlustame selle „kuningliku valmiga“ peaaegu üldise poolehoidu oma kava edasiviimiseks.

Kuid mis sünnib õnneliku jäägiga, kes on läbi tulnud neist korduvaist selektsioonilainest?

Neile õpetatakse filosoofiat. Nad on nüüd saanud kolmekümne aasta vanuseks. Poleks tark neid lasta „liiga vara maitseda kallist rõõmu;... sest noored inimesed, kui nad esmakordselt saavad filosoofia maigu suhu, väitlevad lõbu pärast ja aina räägivad vastu ja kummutavad,... nii nagu koerakutsikad, kes tirivad ja lükkavad iga asja, mis satub nende lähedusse“ (539). Filosoofia, see kallid rõõm, tähendab peamiselt kahte asja: mõelda selgelt, mis on metafüüsika, ja valitseda targalt, mis on poliitika. Esiteks siis me noor eliit peab õppima selgesti mõtlema. Seks otstarbeks ta peab uurima *i d e e d e õ p e t u s t*.

Kuid see kuulus ideedeõpetus, mida on ilustanud ja tumestanud Platoni fantaasia ja luuleanne, mis on moodsele uurijale heidutavaks labürindiks, pidi osutama veel üheks rangeks katseks mitmest sõelast läbi pääsenuile. Mingi asja idee võib olla selle klassi „ü l d - m õ i s t e“, millesse asi kuulub (Juhani või Jaani või Jaagu idee on inimene); või ta võib olla see *s e a d u s* või seadused, millele vastavalt asi toimib (Juhani idee oleks kogu ta käitumise tagasiviimine „loomulikele seadustele“); või ta võib olla täiuslik *e e s m ä r k*

ning ideaal, mille poole areneb asi ja ta klass (Juhani idee on utoopia Juhan). Väga tõenäoliselt idee on seda kõike — idee, seadus ja ideaal. Nende pinnaliste fenomenide ja eri nähtuste taga, mis tervitavad me meeli, on üldistused, korrapärasused ja arengusuunad. Need pole tajutavad aistlikkusele, kuid on taibatavad mõistusele ja mõtlemisele. Need ideed, seadused ja ideaalid on püsivamad — ja seepärast „reaalsemad“ — kui meelte kaudu tajutud üksikasjad, mille abil me mõistame ja millest dedutseerime esimesi. Inimene on püsivam kui Juhan, Jaan või Jaak; see ring siin sünnib koos minu pliiatsi liikumisega ja sureb minu kummi hõõrumise all, kuid ringi idee püsib igavesti. See puu seisab ja too puu langeb; kuid seadused, mis määravad, missugused kehad peavad langema ja millal ja kuidas, on ilma alguseta, on praegu ja igavesti, ilma lõputa. On olemas meelte kaudu tajutav asjade-maailm ja mõtlemise abil järeldatav seaduste-maailm, nagu ütleks õilis Spinoza. Siin on sild: aistlikkus tajub sadat miljonit tonni betooni ja rauda, kuid matemaatik näeb vaimusilmaga kogu selle materjalimassi julget ning peent korrastust mehaanika, matemaatika ja ehitusõpetuse seaduste järgi, nende seaduste järgi, millele vastavalt kõik head sillad, mis ialgi on tehtud, peavad tehtud olema. Kui matemaatik on ka luuletajat, ta näeb neid seadusi silda ülal hoidmas; kui seadusi rikutakse, sild langeb puruks ta all. Seadused on Jumal, mis hoiab silda ülal oma peopesal. Aristoteles vihjab millelegi sellisele, kui ta ütleb, et idee all Platon mõtleb sama, mida Pythagoras mõtles „arvu“ all, kui ta õpetas, et me maailm on arvude maailm (mõeldes arvatavasti, et maailma valitsevad mate-

maatilised muutumatused ja korrapärasused). Plutarhos jutustab, et Platoni järgi „Jumal alati harrastab geomeetriat“, või, nagu Spinoza väljendab sama mõtet, Jumal ja struktuuri ja toimimise üldised seadused on üks ning sama realiteet. Platonile, niisamuti kui Bertrand Russell'ile, on matemaatika seepärast filosoofia vältimatu eelmäng ja ühtlasi selle kõrgeim kuju. Oma Akadeemia¹⁾ uste kohale Platon asetab dantelikult sõnad: „Ärgu astugu siia sisse keegi, kes ei tunne geomeetriat.“

Ilma nende ideedeta — nende üldistuste, korrapärasuste ja ideaalideta — maailm oleks meile niisugune, nagu ta peaks paistma lapse esmakordselt avanenud silmile, klassitamata ja korraldamata aistlikkude üksiknähtuste maailm; sest tähendus antakse asjule ainult neid klassitades ja üldistades, leides nende olemasolu seadused ja nende aktiivsuse otstarbed ja eesmärgid. Või maailm ilma ideedeta oleks nagu varjud koopas võrrelduna nende päikese valgustatud reaalsete esemetega, mis heidavad neid fantastilisi ning petlikke varje (514). Seepärast on kõrgema kasvatuse olemuseks ideede otsimine: üldistuste, järgnevusseaduste ja arenguideaalide otsimine. Asjade taga me peame avastama nende suhet ja tähendust, nende olemisviisi ja toimimise seadust, funktsiooni ja ideaali, mille teenistuses nad on või millele nad vihjavad. Me peame klassitama ja koordineerima oma aistliku kogemuse seaduse ja otstarbe mõistesse; ainult nende puudumise pärast erineb nõdrameelse vaim Caesari omast.

Hüva, pärast viieaastast ettevalmistust ideedeõpetuse salatarkuses, kunstis tabada meelte-maailma kihi-

¹⁾ Platon õpetas Ateena muinaskangelasele Akademos'ele pühendatud puiestikus, seepärast hüüti ta filosoofilist kooli *Akademeiaks*.

nas ja juhuslikkuses tähenduslikke vorme, kausaalseid järjestusi ja ideaalseid võimalikkusi, pärast nende printsiipide viieaastast inimeste käitumisele ja riigivalitsemisele rakendama harjutamist, pärast seda pikka ettevalmistust lapsepõlvest läbi noorea kolmekümne viie aasta küpsesse ikka kindlasti nüüd need täiuslikud kasvatustooted peaksid olema valmis võtma enda peale kuninglikku purpurit ja riigielu kõrgemaid funktsioone — kindlasti nad on filosoofid-kuningad, kes peavad valitsema ja vabastama inimkonna?

Ah paraku, siiski mitte. Nende kasvatus on veel lõpetamata. Sest eelkõige on see olnud teoreetiline kasvatus; midagi muud aga on vaja. Las need filosoofia doktorid tulevad nüüd alla oma filosoofia kõrgustelt, maailma ja inimeste ja asjade „koo-passe“. Üldistused ja abstraktsioonid on väärtusetud, kui nende väärtust ei proovi konkreetne maailm. Las me uurijad lähevad maailma ilma igasuguse soosingu-guta. Nad peavad võistlema ärimeestega, kõvapäiste ahnete individualistidega, jõu- ja kavalusinimestega. Selles võitluskeerises nad peavad õppima eluraamatust endast; nad peavad haavama oma sõrmi, kriimustama oma filosoofilisi sääreluid vastu maailma tooreid realsusi; nad peavad teenima oma leiba ja võid kõrgete laupade higin. Ja see viimane ning kõige teravam katse peab kestma halastamatult viisteist pikka aastat. Mõned me täiuslikest saadustest murduvad surve all ja uputatakse viimase luutmise lainest. Need, kes ellu jäävad, need armirikkad viiekümneaastased, kained ja ennastusaldavad, õpetlasedevusest püगतud elu halastamatu hõõrumise läbi ja relvastatud kõige selle tarkusega, mida võivad anda koos töötades pärimus ja kogemus, kultuur ja võitlus, — need mehed peavad lõpuks automaatselt muutuma riigivalitsejaks.

8. Poliitiline lahendus.

Automaatselt — ilma valimiste teeskluseta. Demokraatia tähendab täielikku samaväärsust võimaluste suhtes, eriti kasvatuses, mitte aga iga Juhani, Jaani ja Jaagu vahelduvat pääsemist riigiameteisse. Ametnikke ei tule valida häälte abil ega salajaste kildkondade poolt, kes tõmbavad paistelise demokraatia nägematuid niite, vaid nende isikliku võimelisuse tõttu, mis on tõendunud samaväärse rahva põhilises demokraatias. Ei tohi keegi pidada ametikohta ilma erilise ettevalmistuseta ega pidada kõrgemat kohta, enne kui ta on hästi täitnud alamaid ametikohustusi (*Gorgias*, 514—515).

Ons see aristokraatlik kord? Me tahame, et parimad meid valitseksid, ja seda tähendab aristokraatia. Kuid me oleme harjunud mõtlema aristokraatiat päritavana: olgu siin hoolikalt rõhutatud, et Platoni aristokraatia pole seda laadi. Tahaks hüüda seda pigemini demokraatlikuks aristokraatiaks. Sest selle asemel et pimesi valida väiksem kahest pahest, üks kahest kandidaadist, kes on esitatud neid nimetavate kildkondade poolt, iga rahvaliige on siin ise kandidaadiks; ja kasvatuses toimuva valiku kaudu on tal võrdselt võimalusi riigiameteisse pääsemiseks. Siin pole mingit kasti, ei mingit seisukoha ega eesõiguse päritavust, ei mingit kehvuses sündinud talendi pidurdamist (423). Karjäär on talendile valla, kus ta ka poleks sündinud. See on koolide-demokraatia — sada korda ausam ja tõhusam kui valimiste-demokraatia.

Ja nii, „kõrvale jättes iga muu ameti, valvurid pühenduvad täiesti vabaduse hoidmisele riigis, tehes sellest oma töö ja sidumata end ühegi tööga, mis ei

vii sellele eesmärgile“ (395). Nad on seadusandli-kuks, täidesaatvaks ja kohtuvõimuks ühtlasi; muutunud asjaolude korral ei tohi isegi seadused sundida neid dogmaatilistele otsustele. Valvureid valitsegu paindub mõistus, mida ei kitsenda pretsedent (eelik, varem juhtum).

Kuid kuidas võiksid viiekümne-aastased mehed omada painduvat intelligentsi? Kas nad poleks vaim- selt juba väga puitunud rutiiniga? Adeimantos (kajastades kahtlemata mõnda palavat vennalikku vaidlust Platoni majas) kardab, et filosoofid on juh- mid või kelmid, kes valitseksid kas rumalasti või oma- kasupüüdlilikult või mõlcmati. Kuid Platon vastab sellele, et ta on hoidunud sellest raskusest, andes oma filosoofidele niisama hästi elu treeningu kui koo- lide eruditsiooni; nii et järelikult nad on enam teo- inimesed kui ainult mõtteinimesed — inimesed, keda kõrgete eesmärkide jaoks ja õilsale meelsusele on karastanud pikk kogemine ja katsumine. Filosoofia all mõtleb Platon aktiivset kultuuri, tarkust, mis seguneb konkreetse eluaskeldusega; ta ei mõtle endassesuletud ning ebapraktilisest metafüüsikust. Platon „on inimene, kes kõige vähem meenutab Kant'i, mis (kõige austusega öeldud) on tähelepandav eelis (paremus)“, ütleb Faguet.

Niipalju oskamatuses; kelmuse vastu võime end kaitsta luues valvurite keskel kommunist-liku korra:

„Kõigepealt ei tohi kelgi neist olla mingit eraoman- dust peale selle, mis on tingimata vajalik; niisamuti ei tohi kelgi olla eramaja lukkude ja riividega, mis on suletud igäihele, kel tuleks mõttesse sisse astuda. Nende taga- varad olgu ainult nii suured, kui on vaja härjunud sõdureil, kes on mõõdukuse ja julguse mehed. Nende osaks on saada kodanikelt kindlaksmääratud palka, mis on küllalt suur, et

katta aasta väljaminekuid, kuid mitte suurem. Nad söövad ühiselt ja elavad koos nagu sõdurid laagris. Hõbeda ja kulla kohta me ütleme neile, et neil on seda Jumalalt; jumalik metall on neis endis ja nad ei vaja seepärast maist mammonat, mis on liikvel kulla nime all, ega tohi rüvetada jumalikku metalli maise lisandiga, sest see tavalisem metall on olnud paljude pahade tegude allikaks; kuid nende oma on plekita. Ja ainult nemad kõigist kodanikest ei tohi puutuda kokku ega kaubelda hõbeda või kullaga ega olla sama katuse all nendega ega kanda neid ega juua nendest. See on õnnistuseks neile ja õnnistuseks riigile. Kuid kui nad iganes omandaksid maju või maid või oma raha, siis nad muutuksid majaperemeesteks ja põllumeesteks, selle asemel et olla valvurid; vaenlasteks ja türannideks teiste kodanikkude liitlaste asemel; neiks, kes vihkavad ja keda vihatakse, kes teevad salaseltsi ja kelle vastu neid tehakse; nad elaksid oma elu palju suuremas hirmus sise- kui välisvaenlaste eest; ja hävingutund nii neile kui ka riigi rahule oleks käes“ (416—417).

See korraldus teeks valvureile nii kasutuks kui ka hädaohtlikuks valitseda kildkondlikult, enam oma klassi kui ühiskonna kui terviku hüvet otsides. Sest nad on kaitstud puuduse eest; regulaarseil varustamistel omandavad nad õilsa elu hädatarbeid ja tagasihoidlikke toredusi ilma kurnava ning kortse tekitava majandusliku mureta. Kuid sama korra abil nad hoitakse eemal ahnusest ja mustast auahnusest. Alati neil võib olla ainult teatud hulk maailma hüviseid ja mitte rohkem; nad on nagu arstid, kes määravad ja enese peale võtavad dieedi rahva huvides. Nad sööksid koos nagu pühitsetud mehed; nad magaksid koos lihtseis barakkides nagu sõdurid, keda on vannutatud lihtsusele. „Sõpradele olgu kõik ühine“, nagu armastas öelda Pythagoras (*Nomoi* — Seadused, 807). Nii tehakse valvurite autoriteet kahjutuks ja nende võim mürgituks. Nende ainsaks tasuks on au ja rühmalekasulik-olemise tunne. Ja need mehed oleksid niisugused, kes algusest peale on vabatahtlikult nõustunud aineliselt piiratud karjääriga; ja niisugused me-

hed, kes oma range ettevalmistuse lõpuks on õppinud hindama riigimehe kõrget kuulsust enam kui kohtaotsiva poliitiku või „majandusmehe“ toorest kasu. Nende saabudes ei saaks olla enam parteipoliitilisi võitlusi.

Kuid mis ütleksid selle kohta nende naised? Kas nad on valmis loobuma elu toredustest ja silmapaistvast hüviste tarbimisest? Valvuritel ei olegi naisi. Nende kommunism on niisamuti naiste- kui hüviste-kommunism. Neid ei tule vabastada mitte ainult isiklikust, vaid ka perekonna-egoismist. Neid ei pea kitsendama piinatud abielumehe murelik kasupüüdlus; nad pole pühendatud naisele, vaid ühiskonnale. Isegi nende lapsed ei või olla eriliselt ega eraldatavalt nende omad; kõik valvurite lapsed võetagu nende emadelt sündimisel ja kasvata tagu üles ühiselt. Nende eriline päritolu hävib üldises laste hulgas (460). Kõik valvuremad hoolitseksid kõigi valvurlaste eest; neis piirides inimeste vendlus kõrgeneks fraasist faktiks. Iga poiss oleks iga teise poisi vend, iga tüdruk õde, iga mees isa ja iga naine ema.

Kuid kust tulevad need naised? Kahtlemata koskivad valvurid mõned tööstuslikest või sõjalistest klassidest; teised saaksid oma õiguste põhjal valvurite-klassi liikmeks. Sest selles ühiskonnas ei või olla mingisuguseid sugude-vaheseinu; kõige vähem kasvatuses — tütarlastel peavad olema samad intellektuaalse arenemise võimalused kui poistelgi, samad võimalused tõusta kõige kõrgemaile kohtadele riigis. Kui Glaukon selle vastu väidab (453 jj.), et naise lubamine igasse ametisse, eeldades, et ta on teinud kõik katsed, rikub tööjaotuse printsiipi, talle vastatakse teravalt, et tööjaotuse aluseks olgu anne ja võime,

mitte sugupool. Kui naine osutub võimeliseks poliitilise halduse jaoks, las ta valitseb; kui mees osutub võimeliseks ainult kausse pesema, las ta täidab seda ülesannet, mis Saatus on talle määranud.

Naiste ühisus ei tähenda valikuta paarimist; pigemini kõigi sigitavate suhete üle olgu terav tõutervishoidlik järelevalve. Sest pole küllalt sellest, et last õieti õpetatakse, ta peab olema sündinud õieti, valitud ning terveist vanemaist; „kasvatus peab algama sündimisega“ (*Nomoi*, 789). Seepärast ei tohi ükski mees ega naine sigitada muul juhul kui täielikus tervises; tervistunnistust tuleb nõuda igalt pruudilt ja peigmehelt (*Nomoi*, 772). Mehed tohivad sigitada ainult üle kolmekümne aasta ja alla neljakümne viie aasta vanuses; naised ainult, kui nad on üle kahekümne ja alla neljakümne aasta. Mehed, kes kolmekümne viie aasta vanuses pole abielus, tuleb sellele õnnele sundida maksude abil (*Nomoi*, 771). Järeltulijad, kes sünnivad lubamatuist paarimistest või on vigased, tuleb maha jätta ja surra lasta. Enne ja pärast sigimiseks määratud aega ühtimine on lubatud tingimusel, et lootele tehakse abort (461). Sugulaste abiellumine on keelatud, sest et see tekitab degeneratsiooni (310). „Parimad kummastki soost peavad ühtima parimatega, nii sageli kui see on võimalik, ja madalamad madalamatega; ja esimese liigi järeltulijaid tuleb üles kasvatada, kuid mitte teise omi; sest see on ainus tee karja heas olukorras hoidmiseks.... Me tublimale ning paremale noorsoole olgu muude austuste ja tasude kõrval lubatud suurem suguliste vahelkordade mitmekesisus; sest niisugustel isadel peab olema niipalju poegi kui võimalik“ (459—460).

Kuid me tõutervishoidlik seltskond ei vaja kait-

set ainult haiguste ja mandumise vastu seestpoolt, vaid ka välisvaenlaste vastu. Ta olgu valmis edukaks sõjapidamiseks, kui on vaja. Me muster-ühiskond on muidugi rahuarmastav, sest ta piirab oma rahva arvu vastavalt elatusvahendeile; kuid teisiti valitsetavad naaberriigid võivad vaadata Utopia korraldatud õitsengule kui sissetungi- ja röövimiskutsele. See pärast, kuigi kaevates paratamatuse üle, meil peab olema oma keskkihis küllaldane arv hästiharjutatud sõdureid, kes elavad rasket ning lihtset elu nagu valvurid, mõõdukalt kindlaks määratud hüvistehulgaga, millega neid varustavad „ülalpidajad ja esiisad“, s. o. rahvas. Samal ajal peab rakendama iga ettevaatusabinõu sõjavõimaluste vältimiseks. Esimeseks põhjuseks on rahvastiku liigtihedus (373); teiseks väliskaubandus, ühes vältimatute tulidega, mis seda katkestavad. Tõeliselt on võistlev kaubandus üks sõja kujudest: „rahu on ainult nimi“ (*Nomoi*, 622). See pärast tuleks me ideaalriik asetada võimalikult sismaale, et seal ei saaks areneda suureks väliskaubandus (*Nomoi*, 704—707). „Igal juhul piirdub sõjasüü väheste isikutega, suured hulgad on sõbrad“ (471). Kõige korduvad sõjad on kindlasti kõige pahemad — kodusõjad, kreeklaste sõjad kreeklaste vastu. Kreeklased peaksid asutama panhelleenilise rahvasteliidu, muidu „ühel päeval kogu kreeka rahvas langeb barbaarsete rahvaste ikke alla“ (469).

Nii seisaks siis me poliitilise ehitise tipus väike (riigi-)valvurite klass. Teda kaitseks sõdurite ja „abiliste“ avar klass ja ta puhkaks kaubandusliku, tööstusliku ja põllumajandusliku rahva laial alusel. See viimane ehk majanduslik klass säilitaks eraomanduse, era-abikaasad ja era-perekonnad. Kuid kaubandust ja tööstust reguleeriksid valvurid, et vältida

liialeminevat individuaalset rikkust või vaesust. Igaüks, kes on omandanud varandust enam neljakordsest kodaniku keskmisest varandusmäärast, peab andma ülejäägi riigile (*Nomoi*, 714 jj.). Võib-olla keelatakse kasvik ja piiratakse vaheltkasu (*Nomoi*, 920). Valvurite kommunism on teostamatu majandusliku klassi juures; selle klassi eristavaks tunnuseks on võimsad omandamis- ja võistlusinstinktid. Kuid inimesed, kes on andunud rahajahile, on kõlbmatud riiki valitsema; ja kogu mekava toetub lootusele, et kui valvurid valitsevad hästi ja elavad lihtselt, majandusinimesed on nõus sellega, et nad teevad oma monopoliks haldamise, kui nad lubavad majandusinimesi omaks monopoliks teha toreduse. Lühidalt, täiuslik ühiskond oleks niisugune, kus iga klass ja üksus teeb seda tööd, milleks on kõige sobivam ta loomus ja anne, milles ükski klass ega indiviid ei pörka kokku teistega, vaid kõik eri viisil töötavad koos mõjuka ning kooskõlalise terviku loomiseks (433—434). Niisugune oleks õiglane riik.

9. Eetiline probleem.

Nüüd, kus me poliitiline lisaarutlus on lõppenud, me suudame vastata küsimusele, millega algasime, — mis on õiglus? On ainult kolm asja maailmas, millega tegelemine väärrib vaeva, — õiglus, ilu ja tõde; ja võib-olla ühtegi neist ei saa defineerida. Nelisada aastat pärast Platonit Rooma maavalitseja Juudamaal küsis abiturult: „Mis on tõde?“ — ja veel praegugi pole filosoofid meile vastanud ega öelnud, mis on ilu. Kuid õiglust Platon riskib defineerida. „Õiglus on omada ja teha seda, mis on kellegi kohane“ (433).

Mis tähendab see definitsioon? Lihtselt, et iga inimene peab saama vastavalt sellele, mis ta toodab, ja tegema seda, milleks ta on kõige kõlblikum. Õiglane inimene on inimene õigel kohal, kes teeb parimat, mis ta võib, andes täiesti samaväärselt vastu selle eest, mis ta saab. Õiglaste inimeste ühiskond oleks seega kõr. gelt harmooniline ja tõhus rühm; sest iga element oleks oma kohal, täites oma sobivat ülesannet nagu muusikariistad täiuslikus orkestris. Õiglus ühiskonnas oleks nagu see suhete harmoonia, mille tõttu planeedid püsivad oma õiges (või, nagu Pythagoras oleks öelnud, muusikalises) liikumises. Nii korraldatud ühiskond on võimeline edasi elama; ja õiglus saab sel kombel mingisuguse darvinistliku kinnituse. Seal, kus inimesed pole oma loomulikul kohal, kus ärimees alistab riigimehe või sõdur omastab kuninga koha, — seal on osade kooskorrastus hävitatud, sidemed manduvad, ja ühiskond irdub koost ja laostub. Õiglus on tõhus koostöö.

Ja ka indiviidis on õiglus tõhus koostöö, elementide harmooniline toimimine inimeses, kusjuures igaüks neist on oma õigel kohal ja teistega koos toimides määrab omalt poolt inimese käitumist. Iga indiviid on kas ihade, tundmuste ja ideede kosmos või kaos. Kui need on kooskõlas, indiviid elab ja on edukas; kui nad kaotavad oma õige koha ja talitluse, kui tundmus tahab olla niisamuti teo valgus kui selle soojus (nagu fanaatik) või mõte tahab muutuda teo soojuseks niisamuti kui ta on selle valgus (nagu intellektualist), — siis algab isiksuse laostumine, langus läheneb nagu vältimatu öö. Õiglus on *taxi kai kosmos* — hinge osade korrastus ja ilu.

Nii vastab Platon Thrasymachosele ja Kalliklesele ja kõigi aegade nietzschelastele: õiglus ei ole lihtselt tugevus, vaid harmooniline tugevus — ihade ja inimeste alistumine sellele korrale, mis on aluseks arukusele ja organismile. Õiglus ei ole tugevama õigus, vaid terviku mõjukas harmoonia. On tõsi, et indiviid, kes tuleb ära kohalt, millele loomus ja talent on ta määranud, võib korraks tabada mõnesugust kasu ja paremusi; kuid teda jälgib Nemesis (kättemaksu-jumalus), kelle eest pole pääsu, — nagu Anaxagoras kõneleb fuuriatest, kes jälgivad iga planeeti, mis rändab kõrvale oma õigest orbiidist.

Selles käsituses pole midagi kentsakalt uut; ja tõesti me toimime hästi, kui kahtlustame filosoofias iga õpetust, mis ehib end uudsuse sulgedega. Tõde vahetab tihti oma riideid (nagu iga kaunis daam), kuid uue kuue all ta ise jääb ikka samaks. Kõlbluses me ei pea ootama hämmastavaid avastusi: hoolimata sofistide ja nietzschelaste huvitavaist seiklustest kogu moraaliküsimus keerleb terviku hüve ümber. Kõlblus algab liitumise ja olenevuse ja organisatsiooniga; elu ühiskonnas nõuab indiviidi suveräänsuse mõne osa alistumist ühisele korrale; ja käitumise lõplikuks normiks muutub grupi (ühiskonna) heaolu. Loodus tahab, et see oleks nii, ja tema otsus on alati lõplik. Üks grupp jääb ellu võistluses või võitluses teise grupiga vastavalt oma terviklusele ja jõule, vastavalt oma liikmete võimele koos töötada ühiste eesmärkide heaks. Ja missugune parem koostöö oleks mõeldav, kui et igäüks teeb seda, mida ta võib teha kõige paremini? See on organisatsiooni eesmärk, mida iga ühiskond peab otsima, kui ta tahab elada. Moraalsus, ütles Jeesus, on headus nõrkade vastu; moraalsus, ütles Nietzsche, on tugevate julgus; moraalsus, ütles

Platon, on terviku mõjukas harmoonia. Võib-olla peab ühendama kõik need kolm õpetust, et leida täiuslikku eetikat; kuid kas võiksim kahelda, missugune neist osadest on põhjanev?

10. Kriitika.

Ja nüüd, mis öelda kogu sellest Utoopiast? On ta teostatav? Kui mitte, kas on tal mõni praktiseeritav joon, mida võiks tarvitada meie ajal? Kas on teda realiseeritud kunagi kuskil ja mingil määral?

Vähemalt viimase küsimuse peab vastama Platoni kasuks. Sest tuhat aastat valitseti Euroopat ühe valvuriteordu liikmete poolt, kes väga sarnlesid nendega, kelle visiooni oli näinud me filosoof. Läbi keskaja oli kombeks klassitada ristirahvast kui *laboratores* (töötajad) *bellatores* (sõdurid) ja *oratores* (vaimulikud). Viimane grupp, kuigi väike arvult, tegi oma monopoliks haridusvahendid ja -võimalused ja valitses pea-aegu piiramatu hooga maakera võimsaimast maailma-jaost poolt. Kleerus (vaimulikud), nagu Platoni valvurid, ei pääsenud võimule mitte valimiste läbi rahva poolt, vaid kiriklikes õpinguis ja haldamistegevuses osutatud talendi tõttu, eelsoodumuse tõttu lihtsele ning mediteerivale elule ja (võib-olla peab seda lisama) oma sugulaste mõju tõttu riigi- ja kirikuvõimudele. Hilisemas pooles sellest perioodist, millal nad valitsesid, vaimulikkond oli nii vaba perekonna-muredest, kui Platon iial võis soovida; ja mõnel juhul näib, et ta ei nautinud mitte vähe sigitamisvabadust, mis oli lubatud valvureile.

Palju katolitsismi poliitikas on tuletatud Platoni „kuninglikest valedest“, või mõjutatud nende poolt: taeva, puhastustule ja põrgu ideed oma keskaegsel

kujul on jälgitavad kuni *Politeia* viimase raamatuni; skolastika kosmoloogia tuleb suurelt osalt *Timaios*est; nn. realismi-õpetus (üldmõistete objektiivsest reaalsusest) oli üks ideedeõpetuse interpretatsioone; isegi kasvatuslik kvadriivium (aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika) on kujundatud Platoni poolt visandatud kava järgi. Selle õpetuste-kogumiga valitseti Euroopa rahvaid peaaegu ilma jõult abi otsimata; ja nad võtsid selle valitsuse vastu nii meelsasti, et tuhande aasta jooksul andsid küllalt ainelist toetust oma valitsejaile ja ei nõudnud endale kaasarääkimise õigust valitsuses. See alistumine ei piirdunud lihtrahvaga; kaupmehed ja sõdurid, feodaalhärrad ja kodanlikud võimud, kõik painutasid oma põlvi Rooma ees. See oli aristokraatia ebatavalise poliitilise leidlikkusega; ta ehtas tõenäoliselt kõige imetlemisväärsema ja võimsama organisatsiooni, mida maailm on iial tundnud.

Jesuiidid, kes kord valitsesid Paraguay'd, olid poolplatoonilised valvurid, teadmuste ja oskuste abil võimule tõusnud vaimulik oligarhia barbaarse rahva keskel. Ja kommunistlik partei, kes valitses Vene-maad pärast novembri-revolutsiooni 1917. a., võttis üksvahe kuju, mis väga kummaliselt meenutas *Politeia* valvurkonda. Partei oli väike vähemus, koos hoitud peaaegu usulisest veendumusest, kes keerutas õigeusklikkuse ja kirikust välja heitmise relvi. Nad olid nii tõsiselt andunud oma asjale, nagu ainult pühak võib olla, ja elasid vähega-leppivat elu, kuigi valitsesid poolt Euroopa pindalast.

Niisugused näited osutavad sellele, et teatud piirides ja muudatustega Platoni plaan on teostatav; ja tõepoolest on ta ise selle omandanud suurel määral reisidel nähtud elutegelikkusest. Teda oli mõjutanud

Egiptuse teokraatia: siin valitses kitsas preestrikläss suurt ning vana tsivilisatsiooni. Itaalias oli ta viibinud mõne aja pütaagorlaste taimetoitlaslikus ning kommunistlikus ühiskonnas, Spartas oli ta näinud väikest valitsevat klassi elavat üheskoos rasket ning lihtset elu alistatud rahva keskel. Kahtlemata oli ta kuulnud Euripides't soovivat naiste ühisust, orjade vabastamist ja kreeka maailma rahustamist üldhellasliku liidu kaudu (*Medeia*, 230; *Fragm.*, 655). Kahtlemata ta tundis ka mõningaid küünikuid, kes olid arendanud tugeva kommunistliku liikumise nende keskel, keda võiks nimetada pahempoolseiks sokraatikuiks.

Kuid kriitikud Aristotelese päevist kuni meie omadeni on leidnud *Politeias* mõnegi koha, mis on avatud vastuvaidlemisele ja kahtlemisele. Küünilise lühidusega ütleb stageirlane (Aristoteles): „Neid asju ja palju muid on aegade jooksul leiutatud mitu korda.“ On väga kena plaanitseda ühiskonda, kus kõik inimesed oleksid vennad; kuid laiendada säärast sõna kõigile me meessoost kaasaeglastele tähendab vesistada teda nii, et ta kaotab kogu oma soojuse ja tähenduse. Nii on ka lood ühisomandiga: see tähendaks vastutustunde nõrgenemist; kui kõik kuulub kõigile, keegi ei hooliks enam millestki. Ja lõpuks, argumenteerib suur tagurlane, kommunism viiks inimesed talumatusse alatisse kokkupuutumisse; ta ei jäta mingit ruumi eraelule ega individuaalsusele; ja see eeldaks niisuguseid kannatuse ja koostöö vourusi, mida on ainult pühaklikul vähemusel.

Nii kõneleb Platoni suurim (ja kadedaim) õpilane, ja hilisema arvustuse enamus puudutab sama keelt. Meile öeldakse, et Platon arvestas liiga vähe harjumuse jõudu, mis on kuhjatud kokku monogaamia

institutsioonis ja selle institutsiooniga seotud moraali-eeskirjus; ta alahindas mehe omamiskadedust, oletades, et mees lepib ainult mingisuguse osa omamisega naisest; ta viis miinimumile emainstinkti, oletades, et emad nõustuvad laste äravõtmisega ja üleskasvatamisega südametuse anonüümsuses. Ja enne kõike ta unustas, et kaotades ära perekonna ta hävitab kõlbluse suure aluse ning nende kooperatiivsete ja kommunistlike harjumuste peallika, mis peaksid olema ta riigi psühholoogiliseks aluseks. Võistlematu kõneku-sega ta saab läbi oksa, millel ise istub.

Kõigele sellele kriitikale võib vastata väga lihtselt, et ta hävitab õlgnukku. Platon luudab ilmsesti suure rahvahulga oma kommunistlikust kavast; ta tunnustab küllalt selgesti, et ainult vähesed on võimelised aineliseks enesesalgamiseks, mida ta eeldab valitseva klassi juures; ainult valvurid hüüavad iga valvurit vennaks või õeks; ainult valvurid on ilma kulla ja hüvisteta. Määratu suur enamus säilitab kõik austusväärsed institutsioonid — eraomanduse, raha, tore-duse, võistluse ja missugust eraelu nad ka ei soovi. Nende abielud on nii monogaamilised, kui nad ainult suudavad taluda, ja alles jääb moraal, mis on tuletatud abielust ja perekonnast. Isad säilitavad oma naised ja emad oma lapsed *ad libitum* ja *ad nauseam* ¹⁾). Mis puutub valvureisse, siis nad ei vaja niivõrd kommunistlikku dispositsiooni kui autunnet ja auarmastust. Uhkus, mitte headus, hoidku neid püsti. Ja mis puutub emainstinkti, siis pole see suur enne sünnitamist ega isegi lapse kasvamise ajal; keskmine ema võtab vastsündinu vastu pigemini resignatsiooni kui rõõmuga; armastus ta vastu on midagi arenevat, mitte

1) „Soovi kohaselt“ ja „kuni tülgastuseni“.

Tõlk.

äkiline ime, ja ta kasvab ühes lapse kasvamisega, kui laps võtab kaju ema virga hoole all. Seni kui laps pole saanud veel ema oskuse kehastuseks, ta ei või kõita emasüdan lahutamatuks.

Teised vastuväited on enam majanduslikud kui psühholoogilised. On väidetud, et Platon *Politeias* mõistab hukka iga linna jagunemise kaheks linnaks, aga siis pakub meile linna, mis on jagatud koguni kolmeks. Sellele võib vastata, et jagunemine esimesel juhul tuleb majanduslikust konfliktist; Platoni riigis valvurid ja nende abijõud on eriti luudetud (välja jäetud) võistlusest kulla ja hüviste pärast. Kuid siis oleks valvureil võim ilma vastutusega, ja kas see ei viiks türanniale? Koguni mitte; neile kuulub poliitiline võim ja juhtimine, kuid neil pole majanduslikku jõudu ega rikkust; mitte rahul olles valvurite valitsusviisiga võib majanduslik klass katkestada nende varustamise toiduga, nii nagu parlamendid mõjutavad täidesaatvaid võime eelarve piiramise abil. Hüva, kui valvureil on ainult poliitiline, mitte ökonoomiline võim, kuidas nad saavad püsida valitsemas? Kas pole Harrington ja Marx ja mitmed teised näidanud, et poliitiline võim on ainult majandusliku võimu vastuhelk ja muutub kõikuvaks, niipea kui majanduslik jõud läheb üle poliitiliselt alistatud rühma kätte — nii nagu keskklasside kätte kaheksateistkümnendal sajandil?

See on väga põhjendatud vastuväide ja võib-olla isegi saatuslik. Vastuseks võiks öelda, et rooma-katoliku kirik, kes sundis isegi kuningaid põlvitama Cannossas, toetus oma valitsuse esimestel sajanditel enam dogmade käsklusele kui rikkuse strateegiale. Kuid võib-olla olenes kiriku pikk valitsusaeg Euroopa põllumajanduslikust seisukorrast: põllundusega tege-

lev rahvastik kaldub uskuma üleloomulikku oma abitu olenevuse tõttu elementide tujust ja võimetuse tõttu loodust juhtima, mis ikka viib kartusele ja sealt aukartusele. Kui arenes tööstus ja kaubandus, tõusis uus vaimne tüüp ja inimene, realistlikum ja maisem, ja kiriku võim hakkas pudenema, niipea kui ta pörkas kokku selle uue majandusliku faktiga. Poliitiline võim peab korduvalt uuesti kohanema majanduslike jõudude muutuva tasakaaluga. Platoni valvurite majanduslik olenevus majanduslikust klassist peaks üsna varsti taandama nad selle klassi poolt kontrollitud täidesaatvaks võimuks; isegi sõjalise jõu kasutamine ei lükkaks kauaks edasi seda vältimatut lõppu — niisama vähe kui revolutsioonilise Venemaa sõjalised jõud suutsid vältida eraomandusliku individualismi arenemist talupoegade keskel, kes juhtisid viljakasvatamist ja seega rahva saatust [enne kolhoseerimist]. Ainult see räägib Platoni kasuks, et isegi siis, kui majanduslikult mõõduandev rühm määraks poliitika suunad, on parem, kui seda poliitikat teostatakse ametnikkude kaudu, kes selleks on eriliselt ette valmistatud, kui inimeste kaudu, kes vaaruvad kaubandusest või käsitööst riiklikku ametisse ilma igasuguse harjumuseta riigimehelikkuse kunstis.

Mis Platonil eelkõige puudub, on herakleitoslik oid asjade voolamisest ja muutumisest; liiga innukalt ta tahab teha maailma elavast pildist kindlat ning püsivat maali. Ta armastab ainult korda, nagu iga arg filosoof. Teda oli kohutanud Ateena demokraatlik keeris, viinud ta individuaalsete väärtuste äärmisele eitamisele. Ta jagab inimesi klassideks, nagu mõni putukateadlane klassifitseerib kärbsed; ja tal pole midagi preesterliku pettuse kasutamise vastu oma eesmärkide saavutamiseks. Ta riik on staatiline; ja

kergesti võib see muutuda vanade veidrikkude ühiskonnaks, keda valitsevad paindumatud kaheksakümneaastased, vaenulised leiutistele ja kadedad muudatusetele. See on ainult teadus ilma kunstita; ta liialdab korraga, mis nii kallis on teaduslikule peale, ja jätab täiesti unarusse selle vabaduse, mis on kunsti hingeks. Ta austab ilu nime, kuid saadab maalt välja kunstnikud, kes ainuüksi võivad teha midagi ilusat või üles leida. See on Sparta või Preisimaa, mitte ideaalne riik.

Ja nüüd, kui need vältimatud ebameeldivused on siiralt kirjutatud, jääb üle meelsasti austada Platoni mõtte jõudu ja vägevust. Oluliselt tal on õigus — eks ju? — maailmal on vaja, et teda valitseksid kõige targemad inimesed. Meie ülesandeks on kohandada ta mõtet oma aja ja tingimustega. Tänapäev peame arvestama demokraatiat kui eeldatut: me ei saa piirata valimisi, nagu soovitas Platon; kuid me võime asetada kitsendusi ametipidamisele ja sel viisil kindlustada seda demokraatiat ja aristokraatiat segu, mida Platon näib olevat mõelnud. Me võime vaidlemata vastu võtta ta väite, et riigimehed peavad olema eriliselt ja põhjalikult ette valmistatud nagu arstid; me võiksime asutada riigiteaduse ja haldamisõpetuse teaduskondi oma ülikoolides; ja kui need teaduskonnad on hakanud funktsioneerima vajalikul viisil, me võime keelata niisuguste inimeste riigiameteisse valimise, kes pole lõpetanud sääraseid poliitilisi koole. Me võiksime isegi teha mingile kohale valitavaks iga mehe, kes on valmistunud selle vastu, ja seega luuta täiesti selle keeruka nimetamissüsteemi, mis on me demokraatiat korruptsiooni juureks. Las valijad valivad kõigi inimeste hulgast, kes, kohaselt ette valmistatud ja läbi proovitud, annavad end üles kandidaadiks. Ainult ühte täiendust nõuab see ametissepääsejate

valitsemistehniliselt haritutege piiramise kava, nimelt võrdseid haridusesaamise võimalusi, mis avaksid tee ülikooli ja poliitiliseks karjääriks kõigile meestele ja naistele hoolimata nende vanemate vahendeist. See oleks väga lihtne, kui linna- ja maakonnaavalitsused ja riigid määraksid stipendiume kõigile alg-, kesk- ja ülikooli lõpetajaile, kes on osutanud teatud võimeteaset ja kelle vanemad majanduslikult ei jõua neid saata järgmise astme kooli. See oleks demokraatia, mis väärrib seda nime.

Lõpuks on õiglane lisada, et Platon mõistis oma Utopia osalist teostamatust. Ta möönab, et on kirjeldanud raskesti-saavutatavat ideaali; kuid sellest hoolimata niisugune soovpiltide maalimine olevat väärtuslik meie jaoks. Inimese olemusse kuulub, et ta võib kujutella paremat maailma ja tahab vähemalt mõne osa sellest realiseerida. Inimene on loom, kes loob Utopiaid. „Me vaatame ette ja taha ja piinleme igatsuses selle pärast, mida ei ole.“ Kuid see kõik pole tulemusteta: mõnelegi unelmale on kasvanud liikmed ja ta on hakanud käima, või talle on kasvanud tiivad ja ta on hakanud lendama, nagu Ikaros'e unelm inimeste lendamisest. Isegi siis, kui oleme ainult joonistanud pildi, ta võib olla sihiks ja eeskujuks me liikumisele ja käitumisele. Kui küllaldane arv meist näeb seda pilti ja järgneb ta särrale, leiab Utopia tee maakaardile. Seni „on taevas niisuguse linna muster, ja kes ihkab, võib teda näha ja nähes valitseda end sellele vastavalt. Hoolimata sellest, kas realselt iialgi on või saab olema niisugust linna maa peal, ...ta tegutseb vastavalt selle linna seadustele ja mitte teisiti“ (552). Hea inimene rakendab isegi mittetäiuslikus riigis täiuslikku seadust.

Hoolimata kõigist neist kahtlusele tehtud mõõndustest meister oli küllalt julge, et riskida oma eluga, kui avanes võimalus kava teostamiseks. A. 387 e. Kr. Dionysios, õitsva ning võimsa Sürakuusa, Sitsiilia pealinna valitseja, kutsus Platonit, et see tuleks ja muudaks ta kuningriigi Utopiaks. Ja filosoof nõustus, mõeldes nagu Turgot, et kergem on õpetada ühte inimest — olgugi kuningat — kui kogu rahvast. Kuid kui Dionysios leidis kava nõudvat, et ta peaks kas muutuma filosoofiks või lakkama olemast kuningas, ta katkestas ettevõtte, ja tulemuseks oli kibe tüli. Jutt räägib, et Platon müüdi orjaks ja vabastati alles oma sõbra ning õpilase Annikeris'e poolt. See kogemus (ja kui võime uskuda Diogenes Laertios't, veel üks teine niisugune) võib olla põhjustanud Platoni viimase teose, ta *Seaduste (Nomoi)* tagurlust.

Ja siiski ta pika elu viimased aastad peaksid olema olnud õnnelikud. Ta õpilased olid välja läinud igas suunas ja nende menu oli teinud ta austatuks kõikjal. Ta maitses rahu oma Akadeemias, kõndides ühe õpilassalga juurest teise juurde ja andes neile probleeme ja ülesandeid, mida nad pidid uurima ja mille kohta andma aru ja vastust, kui ta uuesti tuli nende juurde. La Rochefoucauld ütleb: „Vähesed oskavad vananeda.“ Platon oskas seda: õppida nagu Solon ja õpetada nagu Sokrates; juhtida innukat noorsugu ja leida seltsimeeste intellektuaalset armastust. Sest ta õpilased armastasid teda niisamuti, kui tema armastas neid; ta oli nende sõber niisama hästi kui nende filosoof ja juht.

Üks ta õpilastest, kes seisis selle suure kuristiku ees, mida nimetatakse abieluks, kutsus õpetaja oma pulmapeole. Platon tuli oma kaheksakümne aasta rikkuses ja rõõmsalt ühines lõbutsejatega. Kuid kui

tund tunni järel üksteist minema naeris, taandus vana filosoof maja vaiksesse nurka ja istus toolile, et pisut magada. Hommikul, kui pidu oli möödas, tulid väsinud kojuminejad teda äratama. Nad leidsid, et ööjooksul, rahulikult ja ilma lärmita, ta oli läinud väikesest unest lõpmatusse. Kõik ateenlased saatsid teda hauani.

II.

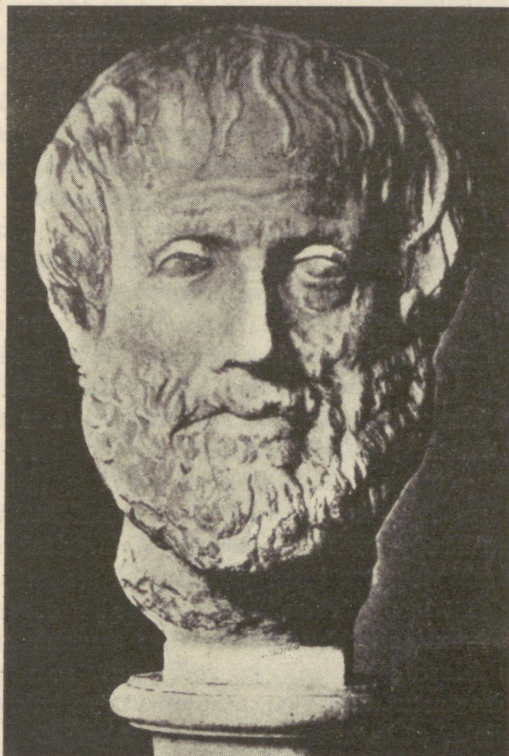
Aristoteles ja kreeka teadus.

1. Ajalooline taust.

Aristoteles sündis a. 384 e. Kr. Stageiras, Makedoonia linnas, umbes kakssada miili Ateenast põhja pool. Ta isa oli kuningas Amyntas'e, Aleksander Suure vanaisa sõber ning arst. Aristoteles ise näib kah olevat saanud Asklepiose suure arstivennastuse liikmeks. Ta kasvas arstiteaduse õhustikus, nii nagu mitmed hilisemad filosoofid kasvasid pühaduse õhustikus. Kõik võimaldavad ja ergutavad asjaolud olid selleks olemas, et ta vaimulaad areneks teaduslikuks. Juba algusest peale ta oli ette valmistatud selleks, et tast saaks teaduse rajaja.

Meil on terve valik lugusid Aristotelese noorusest. Ühe järgi ta raiskab oma päranduse liiderlikus elus, astub sõjaväkke näljasurmast pääsemiseks, tuleb tagasi Stageirasse, et tegutseda arstina, ja läheb kolmekümne-aastasena Ateena, et õppida filosoofiat Platoni juures. Üks auväärsem lugu asetab ta kaheksateistkümnepäevase vanusena Ateena ja paneb ta kohe suure Meistri hoole alla. Kuid isegi selles tõenäolisemas teates kajastub küllaldaselt ta muretu ning

korratu noorus, rahutu elu. Lugeja, keda see pahan-
dab, võib end lohutada nentimisega, et mõlema loo
järgi me filosoof juurdub lõpuks Akadeemia rahuli-
kus salus.

Aristoteles.

Platoni all ta õppis kaheksateist või kakskümmend
aastat. Tõepoolest kõneleb pikemast õppimisperioo-

dist platonism, mida imbub läbi kõigist Aristotelese mõttekäikudest, isegi kõige antiplatoonilisemaist. Neid aastaid tahaks kujutella väga õnnelikuna: hiilgav õpilane võrdlematu õpetaja juhituduna; nagu kreeka armastajad rändavad nad läbi filosoofia aegade. Kuid nad olid mõlemad geeniused; ja on ju teada, et geeniused sobivad üksteisega niisama harmooniliselt kui dünaamiit tulega. Peaaegu pool sajandit eraldas neid; teineteise mõistmiseks oli raske ehitada silda üle aastate kuristikku ja olematuks teha hingede sobimatust. Platon tunnustas oma kummalise uue õpilase suurust, kes oli tulnud barbaarseks peetud põhjamaalt. Kord ta kõneles tast kui Akadeemia Nustist — s. o. nimetades teda nagu kehastunud mõistuseks. Aristoteles oli kulutanud pillavalt raha raamatute (s. o. neil trükikunstita päevil käsikirjade) kogumisele; tema oli esimene pärast Euripidest, kes korjas endale kokku raamatukogu. Ja raamatukogu liigitamise põhimõtete alged on üks neist paljudest lisandest, mis ta tõi teadusele. Seepärast Platon kõneleb Aristotelese kodust kui „lugeja majast“ ja näib olevat seega tahtnud öelda kõige siiramat komplimenti. Kuid mõni antiikaegne tühjajutu-kandja loeb siit välja, et Meister tahtis salalikult, kuid tugevasti torgata teatud raamatukoilikust Aristoteleses. Tõenäolisem tüli näib olevat puhkenud Platoni elu lõpu poole. Me auahne nooruk, taotelles filosoofia armu ja soosingut, arendas oma vaimse isa vastu „Oidipus-kompleksi“. Ta hakkas vihjama sellele, et tarkus ei sure Platoniga; kuna vana tark rääkis oma õpilasest kui varsast, kes lööb oma ema, kui ta on imenud tast kogu jõu.

Teised sündmused Ateena-perioodist on veel küsitavamad. Mõned biograafid jutustavad meile, et Aristoteles rajas kõnekunsti-kooli võistlemiseks Isokra-

tes'ega ja et õpilaste seas selles koolis oli rikas Hermias, kes varsti sai Atarneuse linnriigi isevalitsejaks. Pärast selle kõrge koha saavutamist Hermias kutsus Aristotelese oma õue juurde ja siis, a. 344 e. Kr., tasus oma õpetajale endise soosingu eest, andes talle naiseks oma õe (või õetütre). Mõni võiks kahelda selle kingituse väärtuses; kuid ajaloolased tõttavad meile kinnitama, et hoolimata oma geniaalsusest Aristoteles elas küllalt õnnelikult oma naisega ja rääkis tast väga armsasti oma testamendis. Just aasta hiljem Makedoonia kuningas Philippos kutsus Aristotelese oma õue juurde Pellas, et ta võtaks oma hoolde Aleksandri kasvatuse. See, et oma aja suurim monarh suurimat õpetajat otsides valis välja just Aristotelese tulevase maailmaisanda kasvatajaks, näitab me filosoofi tõusvat kuulsust.

Philippos ei sümpatiseerinud individualismi, mis oli soodustanud kreeka kunsti ja aru, kuid samal ajal laostanud ühiskondlikku korda. Üheski väikeses pealinnas ta ei näinud rõõmustavat kultuuri ega ületamatut kunsti, vaid majanduslikku korrupsiooni ja poliitilist kaost. Ta nägi täitmatuid kaupmehi ja pankureid rahva elujõu-tagavarasid tühjaks imemas, rumalaid poliitikuid ja kavalaid oraatoreid töökat rahvast eksitcele juhtimas õnnetuusse salasepitsustesse ja sõdadesse, erakondi klasse lõhestamas ja klasse, mis tardusid kastideks. See pole rahvas, ütles Philippos, vaid ainult indiviidide — geeniuste ja orjade — pööris. Ta tahtis panna korraldava käe sellele mässule ja üles ehitada ühendatud ning tugeva Kreekamaa kui maailma poliitilise keskpunkti. A. 338 e. Kr. ta lõi ateenlasi Chaironeia juures ja nägi lõpuks Kreekamaad ühendatuna, kuigi ahelate abil. Ja kui ta siis, toetudes sellele võidule, tegi kavasid, kuidas tema ja

ta poeg valitseksid ja ühendaksid maailma, langes ta mörtsuka käe läbi.

Kui Aristoteles saabus, oli Aleksander metsik kolmeteistkümne-aastane nooruk. Ta oli kirglik, langetõbine, peaaegu joodik; ta ajaviiteks oli taltsutada hobuseid, keda ei suutnud taltsutada teised. Filosoofi katsed jahutada selle punguva vulkaani tulesid, ei andnud palju tagajärgi; Aleksandril oli enam edu Bukephalos'ega ¹⁾ kui Aristotelesel Aleksandriga. Ajalugu jätab meile vabaduse uskuda (kuigi peame kahtlema nende kenade mõtete juures), et Aleksandri ühendamiskirg sai osa oma jõust ja suurusest oma õpetajalt, kõige sünteetilisemalt mõtlejalt mõtteajaloos, ja et korra võit, mida teostas õpilane poliitilisel alal ja õpetaja filosoofilisel alal, olid ainult ühe ning sama õilsa ja eepilise kava erinevad küljed — kaks makedoonlast ühtlustavad kaks kaootilist maailma.

Kui Aleksander läks välja Aasiat vallutama, Kreeka linnad jäid maha talle sõbralikkude valitsustega, kuid kindlasti vaenulise rahvaga. Pikk pärimus Ateenast kui vabast ning kord võimsast linnast tegi talumatuks allumise isegi hiilgavale maailma-vallutavale despoodile. Oma kibeda kõnekusega hoidis Demosthenes rahvakoosoleku alati mässi piiril „Makedoonia-erakonna“ vastu, kelle käes olid linnavalitsuse ohjad. Kui Aristoteles pärast teist rännuperioodi a. 334 e. Kr. tagasi tuli Ateena, oli päris loomulik, et ta ühines selle Makedoonia-grupiga ja ei näinud vaeva oma poolehoiu salgamisega Aleksandri ühendava valitsuse vastu. Kui me uurime teaduslikkude ja spekulatiivsete tööde tähendusrikkast järjestust Aristote-

¹⁾ Aleksander Suure metsik lemmikratsu, keda ainult tema suutis taltsutada. Tõlk.

Iese kaheteistkümnel viimasel eluaastal, kui me vaatleme teda mitmesuguseis ülesandeis: organiseerimas oma kooli ja korraldamas säärast teadmusrikkust, mis tõenäoliselt iialgi varem polnud mahtunud ühe inimese vaimu, siis ärgem unustagem, et see polnud rahulik ja kindlustatud tõetsimine, et igal minutil võis muutuda poliitiline taevas ja järsku paisata tormi ta rahulikku filosoofilisse ellu. Ainult seda olukorda meeles pidades võime mõista Aristotelese poliitilist filosoofiat ja ta traagilist lõppu.

2. Aristotelese elutöö.

Kuningate kuninga õpetajale polnud raske leida õpilasi isegi nii vaenulises linnas kui Ateenas. Kui Aristoteles oma viiekümne kolmandal eluaastal rajas oma kooli, *Lykeioni*, siis voolas ta juurde nii palju õpilasi, et korra säilitamiseks tuli teha keerukaid korraldusi. Õpilased ise määrasid kindlaks korra ja valisid iga kümne päeva järel ühe endi keskelt kooli ülevaatajaks. Kuid me ei pea kujutlema kooli kohana, kus valitseb karm distsipliin; pigemini näitab meieni jõudnud pilt meile õpilasi koos õpetajaga söömas ja õppimas temalt, kui nad koos jalutasid edasi-tagasi mööda teed spordiplatsi kõrval, millest *Lykeion* sai oma nime ¹⁾).

Uus kool ei olnud lihtselt koopia sellest, mis Platon oli surses maailmale pärandanud. Akadeemias anduti eelkõige matematikale ja spekulatiivsele ja po-

¹⁾ Sõnast *peripatos*, 'jalutuskoht', nagu seda teed nime-tati, hilisem nimi *peripateetiline* kool. Jõus-tikuplats oli osa maa-alast, mis kuulus Apollon Lykeios'e templile — karja kaitsjale huntide (*Iykos*) vastu. Siit ka nimi *Lykeion*, ladina *Lyceum*.

liitilisele filosoofiale; *Lykeionis* aga kalduti bioloogiasse ja loodusteadustesse. Kui uskuda Plinius't, siis Aleksander käskis oma kütte, metsavahte, aednikke ja kalureid varustada Aristotelest kõige selle zooloogilise ja botaanilise materjaliga, mida ta võiks soovida; üks teine vanaaegne autor kõneleb meile, et kord oli Aristotelese käsutuses tuhat meest, laiali pillatud üle Kreekamaa ja Aasia, kes korjasid tema jaoks kõigi maade looma- ja taimeriigi eksemplare. Niisugune materjalihulk võimaldas talle rajada esimene suur zooloogia-aed maailmas. Athenaios jutustab (kahtlemata liialdades), et Aleksander andis Aristotelesele 800 talenti (moodses vääringus umbes 4 000 000 dollarit) füüsikalise ja bioloogilise uurimise ja varustuse jaoks. Mõned arvavad, et Aristotelese õhutusel Aleksander saatis kuluka ekspeditsiooni uurima Niiluse allikaid ja avastama selle perioodilise üleujutuse põhjusi. Niisugune töö nagu 158 riigi põhiseaduse kogu, mis Aristotelese jaoks üles kirjutati, osutab suurele abiliste ja sekretäride hulgale. Lühidalt, siin me leiame esimese näite suurejoonelisest teaduse toetamisest rahva rahaga Euroopa ajaloos.

Kuid me oleksime ülekohtused Aristotelese vastu, kui jätaksime tähele panemata selle peaaegu saatusliku uurimisvahendite piiratuse, mis käis kaasas nende enneolematute toetuste ja võimalustega. Nähkem, kuidas leiutised teevad ajalugu: pikksilma puudumise pärast on Aristotelese täheteadus lapsiku romantika kude; mikroskoobi puudumise tõttu rändab ta bioloogia ühtelugu eksiteel. Kahtlemata oli Kreeka just tööstuslikes ja tehnilistes leiutistes kõige enam allpool oma võrdlematute saavutuste üldtaset. Kreekalik kehalise töö halvakspanu hoidis kõiki peale tuima orja eemal otsesest tutvusest tootmisprotsessiga, sellest

ergutavast kokkupuutumisest masinavärgiga, mis teeb avalikuks puudusi ja laseb kujutella võimalusi. Tehniline leiutamine oli võimalik ainult neile, kel polnud selle vastu huvi ja kes ei võinud saada selle eest mingit materiaalist tasu. Kahtlemata on siin põhjus, mis pärast Aristoteles pöörab nii harva katse poole; katse käik oli veel kujunemata; ja ta suurimaks saavutuseks jäi peaaegu üldine ning pidev vaatlus. Sellest hoolimata faktide määratu hulka, mis ta kogus ühes assistentidega, sai teaduse edu vundamendiks, tunnetuse käsiraamatuks kaheks tuhandeks aastaks, üheks inimeselise töö imeks.

Aristotelese kirjutiste arv ulatub sadadesse. Mõned vanaaegsed autorid omistavad talle neljasadat köidet, teised tuhat. Säilinud on ainult osa, kuid juba see moodustab omaette raamatukogu, mis laseb aimata terviku ulatust ja suurust. Kõigepealt näeme siin loogilisi töid: *Kategooriad*, *Toopika*, esimene ja teine *Analüütika*, *Otsustused* ja *Sofistide vääramine*. Hilisemad peripateetikud kogusid ja andsid välja need tööd Aristotelese *Organoni* üldtiitli all — sellega mõeldi õige mõtlemise organit või instrumenti. Teiseks on seal teaduslikud teosed: *Füüsika*, *Täevast*, *Kasvamisest ja mandumisest*, *Meteoroloogia*, *Looduslugu*, *Hingest*, *Loomade osad*, *Loomade liigutused* ja *Loomade tekkimine*. Kolmandaks leiduvad seal esteetilised teosed: *Retoorika* ja *Poetika*. Ja neljandaks filosoofilised teosed sõna kitsamas mõttes: *Eetika*, *Poliitika* ja *Metafüüsika*.

Siin on ilmsesti kreeklaste „Briti entsüklopeedia“: siin leiab oma koha iga probleem päikese all ja peal. Seepärast pole ime, et Aristotelese elutöös on enam vigu ja absurdsusi kui ühegi teise iialgi kirjutanud filosoofi töis.

On loomulik, et nii teaduslikult suunatud vaimus oli puudus luulest. Me ei või oodata Aristoteleselt sellist kirjanduslikku sädelust, nagu voolab näitekirjaniku-filosoofi Platoni lehekülgedelt. Selle asemel et anda meile haaravat kirjandust, kus filosoofia on kehastunud (ja varjatud) müüdis ja piltides, Aristoteles annab meile tehnilist, abstraktset, kontsentreeritud teadust. Selle asemel et anda sõnu ilukirjandusele, nagu tegi Platon, ta ehitas teaduse ja filosoofia terminoloogiat. Vaevalt võime me tänapäev kõnelda mingist teadusest, tarvitamata tema poolt loodud termineid. Nagu kivistised lebavad nad me keele kihtides: võime, tähendus, maksiim (mis Aristotelesel tähendas süllogismi suuremat eeldust), kategooria, energia, aktuaalsus, motiiv, eesmärk, printsiip, vorm — need filosoofilise mõtlemise vältimatud rahad müntis tema vaim. Ja võib-olla oli paratamatuks sammuks filosoofia arengus see üleminek sulnilt dialoogilt täpsele teaduslikule arutlusele; ja teadus, see filosoofia alus ning selgroog, ei võinud kasvada, enne kui ta oli välja töötanud omad täpsed töö- ja väljendusmeetodid.

Lõpuks on võimalik, et Aristotelesele omistatud tööd pole ta enda omad, vaid suurelt osalt õpilaste ja pooldajate kompilatsioonid, kes ilustamata säilitasid oma ülestähendustes ta ettekannete sisu. Selle küsimuse ümber valitseb otse eepilise ulatusega tüli, nii nagu oleks see mingisugune Homerose-küsimus. Vaevalt vähe aega omav lugeja tahaks süveneda sellesse ja tagasihoidlik uurija siin midagi otsustada. Igal juhul me võime olla kindlad, et Aristoteles on kõigi nende raamatute vaimne isa, mis kannavad ta nime. Võib-olla on neid mõnel juhul kirjutanud teise käsi, kuid pea ja süda on tema oma.

3. Loogika põhjendamine.

Esimeseks suureks iseloomustavaks jooneks Aristotelese juures on, et ta lõi peaaegu ilma eelkäijateta, peaaegu täiesti oma raske mõtlemise abil uue teaduse — loogika. Kreeka intellekt oli kaootiline ja distsiplineerimata, seni kui Aristotelese ranged reeglid löid käepärase meetodi mõtlemise läbikatsumiseks ja korrigeerimiseks. Isegi Platon oli valitsematu ja korratu hing (kui ta austaja tohib kõnelda nii vabalt). Liiga sageli sattus ta müüdi pilvedesse, liiga rikkalikult laskis ta ilu loorida tõe nägu. Aristoteles ise, nagu edaspidi näeme, rikkus tihti oma reegleid; kuid sealjuures oli ta oma mineviku saadus, mitte selle tuleviku oma, mida tahtis ehitada ta mõte. Kreekamaa poliitiline ja majanduslik langus tõi endaga kaasa helleenliku vaimu ja iseloomu nõrgenemise pärast Aristotelest; kuid kui barbaarse pimeduse aastatuhande järel uus rass leidis jälle vaba aega ja jõudu spekulatsiooniks, Aristotelese loogika *Organon* Boëthius'e (470—525 p. Kr.) tõlkes muutus keskaegsele mõtlemisele toitvaks pinnaseks. Temast sai täpne ema sellele skolastilisele filosoofiale, mis, kuigi jäi viljatuks piiravate dogmade tõttu, sellest hoolimata harjutas noorusliku Euroopa intellekti mõtlemisele ja peenuste tundmisele, lõi moodse teaduse terminoloogia ja pani alused sellele vaimuküpsusele, mille osaks oli üle kasvada ja kummutada see süsteem ja meetodid, mis olid ta sünnitanud ja teda toitnud.

Loogika tähendab lihtselt õige mõtlemise oskust ja meetodit. Ta on iga teaduse, iga distsipliini ja iga kunsti „loogia“ ehk meetod; isegi muusikas peitub teda. Ta on teadus, sest väga suures ulatuses õige mõtlemine on tagasi viidav seadustele, nii nagu füü-

sika ja geomeetria, ja õpetatav igale normaalsele vaimele. Ta on oskus, sest rakendamisel ta annab lõpuks mõtlemisele selle teadvusetu ning vahetu täpsuse, mis juhib klaverimängija käsi ta instrumendil pingutateta kooskõladele. Miski pole nii igav kui loogika, ja miski pole nii tähtis.

Vihje sellele uuele teadusele oli juba Sokratese hullukstegevas püsivas definitsioonide nõudmises ja Platoni alalises iga mõiste peenendamises. Aristotelese väike arutlus *Definitsioonidest* näitab, kuidas ta loogika toitub sellest allikast. „Kui te tahate keskustella minuga“, ütleb Voltaire, „defineerige oma mõisted.“ Kui paljud vaidlused oleksid kokku kuivanud lühikeseks märkuseks, kui vaidlejad oleksid julgenud defineerida oma mõisteid!

Kuidas me peame toimima defineerides mingit eset või mõistet? Aristoteles vastab, et igal heal definitsioonil on kaks osa, ta seisab kahel kindlal jalal: esiteks ta liigitab kõnealuse objekti sellesse klassi või gruppi, mille üldtunnused on ka tema omad, — nii inimene on eelkõige loom; ja teiseks, ta näitab, milles objekt erineb kõigist teistest oma klassi liikmeist, — nii inimene, Aristotelese süsteemis, on mõistusega loom, ta „liigi eritunnuseks“ on, et erinevalt kõigist teistest loomadest ta on mõistusega (siit on pärit see ilus legend). Aristoteles laseb kukkuda ühe eseme oma klassi ookeani, siis võtab välja ta nõrguvana soomääranguist ja oma liigi ja grupi tunnuseist; sest ta individuaalsus ja erinevus paistab selgemini välja vastuasetatuna teiste elementidega, mis meenutavad teda nii väga ja on ometi nii erinevad.

Lähtudes sellelt loogika tagapõhjalt me tuleme suurele lahinguväljale, millel Aristoteles võitles Platoniga kohutava „*universaliate*“-küsimuse pärast. See

oli esimene kokkupõrge sõjas, mis pidi kestma meie päevini ja pani kogu keskaegse Euroopa helisema „realistide“ ja „nominalistide“ sõjakärest. *Universal* on Aristotelesele iga üldmõiste, iga nimi, mida võib üldiselt kasutada teatud klassi liikmete kohta: nii ‚loom‘, ‚inimene‘, ‚raamat‘, ‚puu‘ on *universaliad*. Kuid need *universaliad* on subjektiivsed kujutlused, mitte haaratavad objektiivsed realiteedid; nad on *nomina* (nimed), mitte *res* (asjad). Kõik, mis eksisteerib väljaspool meid, on individuaalsete ning eri objektide maailm; inimesed eksisteerivad ja puud ja loomad; kuid inimene kui soomõiste või universaalne inimene ei eksisteeri mujal kui mõttes; ta on käepärane vaimne abstraktsioon, mitte miski väljaspool meid olev, mitte mingi realiteet.

Aristoteles mõistab Platonit nii, et viimane arvab üldmõistestil olevat objektiivse olelu; ja tõesti oli Platon öelnud, et üldine on võrdlematult püsivam, tähtsam ja substantsiaalsem kui individuaalne. Viimane on ainult väike laineke lakkamatus murdlainetuses; inimesed tulevad ja lähevad, aga inimene ei kao iial. Aristoteles on asjalikum, visa, aga mitte õrn vaim. Ta näeb Platoni „realismis“ lõpmatu müstitsismi ja õpetatud mõttetuse juurt; ja ta ründab seda kogu esimese poleemika jõuga. Nagu Brutus ei armastanud Caesarit vähe, vaid Roomat enam, nii ütleb Aristoteles: *Amicus Plato, sed magis amica veritas* — kallis on Platon, kuid veel kallim on tõde.

Vaenuline kommenteerija võiks tähendada, et Aristoteles (nagu Nietzsche) kritiseerib seepärast Platonit nii teravasti, et ta teab end olevat talt rikkalikult laenanud. Ükski inimene pole kangelane oma võlausaldajate suhtes. Kuid sellest hoolimata Aristoteles hoiak on terve; ta on realist peaaegu moodses

mõttes; ta on otsustanud süveneda objektiivsesse olevikku, kuna Platonit veetleb subjektiivne tulevik. Sokraatilis-platooniline definitsioonide nõudmine oli suunatud eemale asjadest ja faktidest, teooriate ja ideede poole, osalise juurest üldise juurde, teaduse juurest skolastikasse. Lõpuks muutus Platon nii aukartlikuks üldisuste suhtes, et nad hakkasid tal määrama kõike osalisust, nii aukartlikuks ideede vastu, et need hakkasid määrama tal faktide seletamist ja valikut. Aristoteles jutlustab tagasipööramist asjade juurde, „looduse kortsumatu näo“ ja reaalsuse juurde. Ta eelistab lõbusaid konkreetseid üksikasju, lihast ja verest individuaalsust. Kuid Platon armastas nii väga üldist, et *Politeias* ta hävitab indiviidi, et luua täiuslikku riiki.

Kuid, nagu see kord on ajaloo tavaline nali, noor võitleja võtab omaks paljud selle vana meistri omadused, kelle kallale ta tungib. Meis on ikka hea tagavara seda, mida me hukka mõistame. Aristoteleski jääb abstraktsioonide ja üldistuste armastajaks; korduvalt reedab ta lihtse fakti mõnele eriliselt mükitud teooriale ja peab kestvalt võitlema oma filosoofilise kirega, mis tahaks läbi uurida kõige kõrgemat taevast.

Sellest on säilinud raske jälg ka Aristotelese kõige iseloomustavamast ja originaalsematest annist filosoofiale — õpetuses süllogismist. Süllogism on otsustuste kolmik, millest kolmas (järelalus) järelalus kahe eelmise tunnustatud tõest („suurema“ ja „väiksema“ eelduse tõest). Näit. inimene on mõistusega loom; kuid Sokrates on inimene; seepärast on Sokrates mõistusega loom. Matemaatikas kodune lugeja märkab kohe, et süllogismi ehitus meenutab väidet, et kaks asja, mis on võrdsed ühe ning sama asjaga, on võrdsed üksteisega; kui A on B ja C on A, siis C on B. Nagu

sellel matemaatilisel juhul, järeltus nüüdki saavutatakse seega, et mõlemast eeldusest tõmmatakse maha ühine mõiste 'inimene' ja ülejäägid ühendatakse. Raskus on selles, nagu loogikud Pyrrhon'i päevist kuni Stuart Mill'i ajani on rõhutanud, et süllogismi suurem premiss võtab tõena just seda, mida peaks tõendama; sest kui Sokrates ei ole mõistusega (ja kahtlematult on inimene), siis pole üldkehtivalt õige, et inimene on mõistusega loom. Aristoteles vastaks siin, et kahtlemata seal, kus leitakse indiviidil olevat suur arv teatud klassile omaseid tunnuseid („Sokrates on inimene“), võime suure tõenäolisusega oletada, et indiviidil on ka teised omadused, mis iseloomustavad klassi („mõistuslikkus“). Kuid on ilmne, et süllogism pole niivõrd mehhanism tõe avastamiseks kui mõtte selgitamiseks ja esitamiseks.

Kõik see, nagu paljud muudki artiklid *Organonis* omavad oma väärtust: „Aristoteles on avastanud ja formuleerinud kõik teoreetilise veenvuse reeglid ja kõik dialektilise vaidluse võtted niisuguse hoolsuse ja teravmeelsusega, mida ei saa küllalt kõrgeks kiita; ja ta tööd selles suunas on andnud võib-olla enam järgnevate aegade intellektuaalseks ergutuseks kui ükski teine üksikautor“, ütleb Benn.

4. Teaduse ülesehitamine.

1. Kreeka teadus enne Aristotelest.

„Sokrates“, ütleb Renan „andis inimkonnale filosoofia, ja Aristoteles andis talle teaduse. Oli küll filosoofiat enne Sokratest ja teadust enne Aristotelest; ja Sokratesest ja Aristotelest saadik filosoofia ja teadus on teinud määratuid edusamme. Kuid kõik

on üles ehitatud sellele alusele, mis nemad panid.“ Enne Aristotelest teadus oli looteline, Aristotelesega ta sündis.

Varasemad tsivilisatsioonid kui kreeklaste omad on katsetanud luua teadust; kuid, niivõrd kui suudame tabada nende mõtet ikka veel tumedast kiilkirjast ja hieroglüüfidest, nende teadus oli eristamatu teoloogiast. Teiste sõnadega, need eelhellenilised rahvad seletasid iga tumedat sündmust looduses mingi üleloomuliku mõjuga; kõikjal olid jumalad. Ilmesti olid joonia kreeklased need, kes esimestena julgesid kosmilisi seotusi ja müstilisi juhtumeid seletada loomulikul teel: füüsikas nad otsisid üksiksündmuste loomulikke põhjusi ja filosoofias kõiksuse loomulikku tunnetamist. „Filosoofia isa“ Thales (640—550 e. Kr.) oli algselt astronoom, kes hämmastas Mileetose elanikke seletusega, et päike ja tähed (mida nad austasid kui jumalaid) on ainult tulikerad. Ta õpilane Anaximandros (610—540 e. Kr.), esimene kreeklane, kes tegi taeva- ja maakaarte, uskus, et universum oli alguses diferentseerumata mass, millest on tekkinud kõik asjad vastuolude eraldumise teel. Ta arvas, et astronoomilises ajaloos korduvad lõpmatu arvu maailmade arengu ja laostumise perioodid; et maa puhkab ruumis, tasakaalus hoituna sise-mistest impulssidest (nagu Buridani eesel); et kõik me planeedid on olnud kord vedelas olekus ja siis auruks muudetud päikese poolt, et elu on esmalt kujunenud meres, kuid siis aetud maale vee alanemise tõttu; et neist maandatud loomadest mõned on arenanud võime hingata õhku ja nii on muutunud kõige järgneva elu esiisaks mandril; et inimene ei võinud olla algusest peale see, mis ta nüüd on, sest siis oleks inimene oma esimesel ilmumisel olnud sündides nii

abitu ja oleks nõudnud nii pikka kasvuaega, et neil varastel päevadel ta vaevalt oleks ellu jäänud. Teine mileetoslane *Anaximenes* kirjeldas ürg-olevat kui väga hõredat massi, mis aste-astmelt tihenes tuuleks, pilveks, veeks, maaks ja kiviks. Materia kolm kuju — gaas, vedel ja kindel aine — on tihenemise progressiivsed faasid; kuum ja külm on ainult hõrenemine ja tihenemine; maavärisemised sünnivad algsest vedela maa kindlaksmuutumise tõttu. Elu ja hing on üks ning sama, igas asjas ja kõikjal olev õhutav ja laialitungiv jõud. *Anaxagoras* (500—428 e. Kr.), Periklese õpetaja, näib olevat õieti seletanud päikese- ja kuuvarjutusi; ta avastas taimede ja kalade hingamisprotsessid; ja ta tuletas inimese intelligentsi kätega töötamise võimest, mis tekkis siis, kui esimesed jäsemed vabanesid edasiliikumise ülesandeist. Aegamööda neis meestes kasvas teadmine teaduseks.

Herakleitos (530—470 e. Kr.), kes jättis rikkuse ja sellega seotud mured, et elada vaesuses ja uurimises Efesose sammastempli varjus, pööras teaduse astronoomiast maisemate asjaolude poole. Ta ütles, et kõik asjad voolavad ja muutuvad igavesti; isegi kõige vaiksemas mateerias on nägematu voolamine ja liikumine. Kosmiline ajalugu möödub korduvais tsükleis, millest igaüks algab ja lõpeb *tules* (siin on üks stoikute ja kristlaste viimse kohtu ja põrgu õpetuse allikaid). „Võitluse läbi“, ütleb *Herakleitos*, „tekivad ja kaovad kõik asjad... Sõda on kõige isa ning kuningas: mõned on ta teinud jumalaks, teised inimeseks, mõned orjaks, mõned vabaks.“ Seal, kus pole võitlust, on mandumine; „segu, mida ei raputata, irdub koost“. Selles muutumise ja võitluse ja valiku voolus on ainult üks asi püsiv, ja see on seadus. „See kord, sama kõigile asjule, pole

jumalate ega inimeste tehtud; kuid ta oli alati, on ja jääb.“ Empedokles (umbes a. 445 e. Kr. Sitsiilias) arendas evolutsiooni-mõtte edasi järgmisse faasi. Organid ei teki mingi plaani järgi, vaid loomuliku valiku teel. Loodus proovib ja katsetab palju organismidega, kombineerides organeid mitmel viisil. Seal, kus kombinatsioon ebaõnnestub, organism hävib jäljetult. Aja jooksul kohanevad organismid aina keerukamalt ja edukamalt neid ümbritsevaga. Lõpuks Leukippos'es (umb. a. 445 e. Kr.) ja Demokritoses (460—360 e. Kr.), õpetajas ja õpilases (Abderas Traakias), me jõuame eelaristoteleeselse teaduse viimasele astmele — materialistlikule ning deterministlikule atomismile. „Kõike kihutab edasi paratamatus“, ütles Leukippos. „Realiteedis“, ütles Demokritos, „on ainult aatomid ja tühi ruum.“ Taju tekib aatomite väljatungimise tõttu objektist meeleorganisse. On olnud või on või saab olema loendamatu arv maailmu; igal hetkel planeedid põrkavad kokku ja surevad ja uued maailmad tõusevad kaosest suuruselt ja kujult sarnaste aatomite valiva külgetõmbamise tõttu. Selles pole plaanikindlust, universum on masin.

See on uisapäisa tehtud ning pealiskaudses kokkuvõttes kreeka loodusteaduse areng enne Aristotelest. Ateena poliitilise elu kiire komplitseerumine juhtis sofistid, Sokratese ja Platoni eemale füüsikalisest ja bioloogilisest uurimisest eetilise ja poliitilise teooria radadele. See on üks paljudest Aristotelese hiilgetegudest, et ta oli küllalt avar ja julge mahutama endas ja ühendama neid kreeka mõtlemise mõlemaid jooni, füüsikalist ja eetilist uurimist. Minnes tagasi aega enne oma õpetajat ta võttis uuesti üles teadusliku arengu niidi eelsokraatiliselt Kreekamaalt, jätkas

nende tööd kindlama üksikasjalisuse ja mitmekülg-
sustatud vaatlusega ja kandis kokku kõik kuhjunud
tulemused organiseeritud teaduse hiilgavaks ehitiseks.

2. *Aristoteles loodusteadlasena.*

Kui me siin algame kronoloogiliselt *Füüsikaga*, me
pettume, leides, et tõepoolest see arutlus on meta-
füüsika, mateeria, liikumise, ruumi, aja, lõpmatuse,
ja muude selliste „viimsete mõistete“ raskestimõistet-
tav analüüs. Üks hoogsamaist kohtadest selles on
rännak Demokritose „tühjale ruumile“. Tühja ruumi
ehk vaakuumi ei või looduses olla, ütleb Aristoteles,
sest vaakuumis kõik kehad langeksid võrdse kiiru-
suga; et see on võimatu, „oletatud tühi ruum osutub
sisutuks“. See on heaks näiteks Aristoteelse väga
juhusekohasest naljast, ta kalduvusest tõendamata
väidetele ja tendentsist põlastada oma eelkäijaid
filosoofias.

Juba toodud põhjustel Aristoteelse astronoomia
tähendab väga väikest edu võrreldes ta eelkäijatega.
Ta hülgab Pythagorase vaate, et päike on meie süsteemi
keskpunkt, ja eelistab selle au andmist maale. Kuid
ta väike arutlus meteoroloogiast on täis sädelevaid
tähelepanekuid ja isegi ta mõttespekulatsioonid löövad
siin heledat tuld. Maailm on tsükliline, ütleb me filo-
soof: päike aurustab igavesti merd, kuivatab jõgesid
ja allikaid ja muundab lõpuks põhjatu ookeani pal-
jaks kaljuks; kuid seevastu tõusev ning pilvisse kogu-
nev niiskus langeb alla ja uuendab jõgesid ja meresid.
Kõikjal käib areng märkamatult, ent mõjukalt.
Egiptus on „Niiluse teos“, ta setete tuhandete sajan-
dite saadus. Kohati meri tungib maa peale, teisel maa
sirutub kartlikult merre; uued mandrid ja uued

ookeanid tõusevad ja vanad ookeanid ja mandrid kaovad, kogu maailma nägu muutub ja taastub kasvamise ja laostumise suures süstoolis ja diastoolis. Mõnikord need tohutu suured efektid juhtuvad äkki ja hävitavad tsivilisatsiooni ja isegi elu geoloogilise ja materiaalse aluse. Suured katastroofid on perioodiliselt laastanud maad ja tagasi viinud inimese jälle oma esimeste algete juurde. Nagu Sisyphos on tsivilisatsioon korduvalt lähenenud seniidile ainult selleks, et langeda tagasi barbarismi ja alustada *da capo* (algusest peale) oma teekonda ülespoole. Siit peaaegu „igavene taastulek“ tsivilisatsioones — samad leiutised ja avastused, „pimedad ajad“ aeglase majandusliku ja kultuurilise kogumisega, samad õppimise, teaduse ja kunsti taas-sünnid. Kahtlemata on mõned populaarsed müüdid hämarad pärimused, mis on ellu jäänud varemaist kultuuridest. Nii liigub inimese ajalugu sünges ringis, kuna inimene pole veel peremees maal, mis teda kannab.

3. *Bioloogia rajamine.*

Jalutades täis imetlust oma suures zooloogia-aias veendus Aristoteles selles, et elu lõpmatut mitmekesisust võib korrastada pidevaise ridadesse, mille iga lüli on peaaegu eristamatu järgmisest. Igas suhtes, nii kehaehituselt, eluviisilt, sigimiselt ja kasvamisel, nii aistimiselt kui ka tundmustelt leidub pisikesi astmeid ja edusamme kõige alamaist organismest kõige kõrgemateni. Astmestiku põhjas võime vaevalt eristada elavat „surnust“. „Loodus teeb ülemineku elutust riigist elavasse nii aste-astmelt, et piirjooned, mis neid lahutavad, on ebamäärased ja kaheldavad.“ Võib-olla eksisteerib teatud määr elu

isegi anorgaanilises maailmas. Niisamuti paljusid liike ei või kindlasti hüüda ei taimedeks ega loomadeks. Ja nende kõige madalamate organismide puhul on mõnikord peaaegu võimatu liigitada neid õigesse sukku ja liiki, nii sarnased on nad. Nii on elu igal alal astmestiku ja erinevuste pidevus niisama tähelepanndav kui talitluste ja kujude mitmekesisus. Kuid selle häiriva struktuuririkkuse keskelt kerkivad veenvalt esile mõned tõed: et elu komplitseeritus ja jõud on pidevalt kasvanud; et mõistus on edusamme teinud rööbiti kehaehituse komplitseeritusega ja vormi liikuvusega; et teoviisid on enam ja enam spetsialiseerunud ja füsioloogiline kontroll pidevalt tsentraliseerunud. Aeglaselt lõi elu enda jaoks närvisüsteemi ja aju; ja vaim liikus kindlalt oma ümbruse valitsemise suunas.

Imelikuks tõsiasjaks jääb, et Aristoteles, kuigi märkab kõike seda astmelisust ja sarnasusi, ometi ei jõua arenguteooriani. Ta hülgab Empedoklese õpetuse, et kõik organid ja organismid on eluvõitluses ellu jäänud elukohaseimad, ja Anaxagorase mõtte, et inimene muutus arukaks oma käte kasutamise tõttu enam tööks kui liikumiseks. Aristoteles seevastu mõtleb, et inimesed kasutasid oma käsi tööks just seepärast, et olid muutunud targaks. Tõepoolest, Aristoteles teeb niipalju vigu, kui iial on võimalik teadusliku bioloogia rajajal. Näiteks ta ei märka (mida me teame katseist partenogeneesis¹), et meheseemne olemuslikem funktsioon ei seisne niivõrd munaraku eostamises kui loote varustamises isa pärusliikude omadustega. Et inimeste lahkamist tema ajal veel ei

¹) P a r t e n o g e n e e s — neitsispaljunemine, soojätkamine ilma sigituseeta mõningate olest juures. Tõlk.

harrastatud, ta on eriti viljakas eksimuste poolest füsioloogias: ta ei tea midagi lihastest, isegi mitte nende olemasolu; ta ei erista tuiksooni tõmbsoontest; ta mõtleb, et aju on elund vere jahutamiseks; ta usub, andeksantaval viisil, et mehe kolbal on rohkem õmb-lusi kui naise omal; ta usub, juba vähem andestata-valt, et inimesel on ainult kaheksa ribi kummalgi pool; ja ta arvab, uskumatul ning andestamatul kom-bel, et naisel on vähem hambaid kui mehel.

Kuid ometi põhjustab ta suuremat koguedu bio-loogias kui ükski kreeklane enne või pärast teda. Ta märkab, et linnud ja roomajad on kehaehituselt lähe-das suguluses; et ahv on oma kujult vahelüli nelja-jalgsete ja inimese vahel; ja kord seletab ta isegi jul-gesti, et inimene kuulub ühte klassi elavalt sündivate neljajalgsetega (meie „imetajatega“). Ta osutab sel-lele, et inimhing on varases lapseas vaevalt eristatav loomade hingist. Ta teeb mõndagi seletava tähele-paneku, et toit tihti määrab eluviisi; „sest metslooma-dest mõned on kariloomad, teised üksikud — nad ela-vad viisil, mis on kohaseim valitud toidu saamiseks.“ Ta ennetab von Baer'i kuulsat seadust, mille järgi soo-omased tunnused (nagu silmad ja kõrvad) ilmu-vad arenevas organismis enne liigiomaseid (nagu ham-maste „valem“) või indiviidile endale iseloomulikke (nagu silmade lõplik värvus). Ja ta ulatub ette üle kahe tuhande aasta ennetama Spencer'i üldistust, mille järgi individualiseerumine on vastuproportsio-naalne sigivusele, — s. o. mida kõrgemini arenenud ja spetsialiseerunud juhtub olema mingi liik või indi-viid, seda väiksem on ta järeltulijate arv. Ta märkab ja seletab tagasipöördumist tüübi juurde — tendentsi, mille järgi väljapaistev variant (nagu geenius) nõrge-neb paarimisel ja kaob järgnevais põlvedes. Ta teeb

rea zooloogilisi tähelepanekuid, mis, hilisemate bioloogide poolt ajutiselt hüljatud, on kinnitust leidnud moodse uurimise poolt, — näit. pesaehitavaist kaladest ja haidest, kes võivad uhkustada emakoogiga.

Ja lõpuks rajab ta embrüoloogia kui teaduse. „Sel, kes näeb asjade kasvamist algusest peale, peaks olema tabavaim arusaamine neist“, kirjutab ta. Hippokrates (umb. 460 e. Kr.), suurim kreeka arst, andis peene näite eksperimentaalsest meetodist, murdes katki kanamune mitmesuguseis haudumise faases. Nende uurimiste tulemusi oli ta rakendanud oma arutluses *Lapse päritolust*. Aristoteles järgnes ta eeskujule ja korraldas katseid, mis võimaldasid talle kirjeldada kanapoja arengut nii, et see isegi meie päevil äratab embrüoloogide imetlust. Ta peab olema korraldanud mõningaid uudseid katseid pärilikkusõpetuses, sest ta tühistab teooria, mille järgi lapse sugu oleneb sellest, kumb munand annab sigitava vedeliku, ja toetub sealjuures juhule, kus isa parempoolne munand oli seotud kinni ja siiski lapsed olid erinevat sugu. Ta tõstatab mõned väga moodsed pärilikkusprobleemid. Keegi naine Eelisest oli abiellunud neegriga; kõik ta lapsed olid valged, kuid järgmises põlves taas ilmusid negrid. Kus oli peidus must värvus keskmises põlves, küsib Aristoteles. Sääraselt oluliselt ja arukalt küsimuse-asetamiselt oli ainult samm Gregor Mendel'i (1822—1882) epohhiliste katseteni. *Prudens quaestio dimidium scientiae* — teada, mida küsida, on juba pooleldi teada. Kindlasti, hoolimata eksimustest, mis rikuvad neid bioloogilisi töid, nad moodustavad suurimat monumenti, mis iial keegi on püstitanud teadusele.

5. Metafüüsika ja Jumala loomus.

Aristotelese metafüüsika kasvas välja bioloogiast. Iga asja maailmas paneb liikuma mingi sisemine tung saada millekski suuremaks, kui ta on. Iga asi on ühelt poolt vorm ehk realiteet, mis on välja kasvanud millestki, mis oli ta materia ehk tooraine; ja teisalt iga asi omakorda võib olla materiaks, millest kasvavad ikka kõrgemad vormid. Nii inimene on vorm, mille materiaks oli laps; laps on vorm ja ta loode materia; loode on vorm ja muna materia; ja nii tagasi, kuni me ebamäärasel teel saavutame mõiste materiast, mil pole üldse vormi. Kuid niisugune vormitu materia oleks olematu asi, sest igal asjal on vorm. Materia, kõige laiemas tähenduses, on vormi võimalikkus; vorm on materia aktuaalsus, ta lõpuleviidud reaalsus. Materia pärsib (pidurdab), vorm ehitab üles. Vorm pole ainult kuju, vaid kujundav jõud, sisemine paratamatus ja impulss, mis muundab lihtset materiat erilise kuju ning eesmärgi suunas. Ta on materia potentsiaalse võime realiseerimine, nende jõudude summa, mis valitsevad tegevust, olemist ja saamist. Loodus on materia valutamine vormi poolt, elu pidev edukäik ja võit.

Iga asi maailmas liigub oma loomu päraselt teatud erilisele täidumisele. Mitmesuguseist sündmust määravaist põhjustest finaalne (lõpp-eesmärgiline) põhjus, mis määrab sihti, on kõige otsustavam ja tähtsam. Looduse vead ja sihitused eksisteerivad materia inertsi tõttu, mis paneb vastu eesmärgi vormivale jõule, — sellest tekivad igasugused äbarikud ja koletsised, mis moonutavad elu vaatepilti. Areng pole midagi hea õnne peale toimuvat ja juhuslikku (sest kuidas seletaksime siis peaaegu üldist kasulikkude

elundite ilmumist ja pärilikkust?). Iga eset juhib seestpoolt teatud suunas ta loomus ja struktuur ja entelechia¹⁾; kanamuna on sisemiselt nii loodud ja määrateldud, et tast ei tule parti, vaid kanapoeg; tõrust ei saa paju, vaid tamm. See ei tähenda Aristotelesele, et eksisteeriks mingi väline ettenägemine, mis looks maiste kujude ja sündmuste plaanid. Plaan on pigemini seesolev ja kasvab välja asja tüübist ja tegevusest. „Jumalik ettenägemine langeb Aristotelese järgi täiesti kokku loomulikkude põhjuste tegevusega“, ütleb Zeller.

Kuid siiski on olemas Jumal, kuigi mitte see lihtne ning inimesetaoline jumal, kelle on välja mõelnud alaealine vaim andestatavas antropomorfismis (inimesetaolistuses). Aristoteles läheneb probleemile juba ammu tuntud mõistatuslikkusest liikumises. Ta küsib, kuidas algab liikumine. Ta ei aktsepteeri võimalust, et liikumine oleks niisamuti algusetu, kui on tema arvates mateeria: mateeria võib olla igavene, sest et ta on ainult tulevaste vormide igavesti kestav võimalus; kuid millal ja kuidas algas see liikumise ja kujundamise määratu protsess, mis lõpuks täitis määratu universumi lõpmatu arvu kujudega? Kindlasti on liikumisel mingi allikas, ütleb Aristoteles; ja kui me ei taha sukelduda lootusetult lõpmatusse tagasiminekusse, asetades aste-astmelt tahapoole oma probleemi lõpmatuseni, me peame oletama esimest liikumatut liigutajat (*primum mobile immotum*), olevust, mis on kehatu, nägematu, ruumitu, sootu, kiretu, muutusetu, täiuslik ja igavene. Jumal ei loo, kuid ta liigutab maailma; ja ta ei liiguta teda kui mehaaniline

¹⁾ *Entelecheia* — oma eesmärgi (*telos*) enese sees (*entos*) omamine (sõnast *echo*); üks neist suurepäraseist Aristotelese termineist, mis koondavad endasse kogu filosoofia.

jõud, vaid kui kõigi toimingute kogumotiiv maailmas. „Jumal paneb liikuma maailma, nii nagu armastatud ese paneb liikuma armastaja.“ Ta on looduse finaalne põhjus, asjade kihujõud ja eesmärk, maailma vorm, selle elu printsiip, selle eluliste protsesside ja jõudude summa, selle kasvamise sisemine eesmärk ning kõikuse ergutav entelehhia. Ta on puhas energia, skolas-tikute *Actus Purus* (puhas akt) — tegelikkus *per se* (iseendast), võib-olla moodsete füüsikute ja filosoofide müstiline „jõud“. Ta ei ole niivõrd isik kui magnetiline jõud.

Siiski, oma tavalise järjekindluse-puudusega, Aristoteles esitab Jumalat kui eneseteadlikku vaimu. See on tõesti salapärane vaim; sest Aristoteelse Jumal ei tee iialgi midagi; tal pole mingit soovi, mingit tahet, mingit eesmärki; ta on nii puhas aktiivsus, et ta iialgi ei tegutse. Ta on absoluutselt täiuslik; seepärast ta ei saa midagi soovida; seepärast ta ei tee midagi. Ta ainsaks ametiks on asjade olemuse kontemplatsioon¹⁾; ja et ta ise on kõigi asjade olemus, kõigi vormide vorm, ta ainsaks tööks on enesekontemplatsioon. Vaene Aristoteelse Jumal! — ta on *roi fainéant*, mitte-midagi-tegev kuningas; „kuningas, kes on troonil, kuid ei valitse“. Pole ime, et inglastele meeldib Aristoteles; ta Jumal on ilmselt kopeeritud nende kuningast.

6. Psühholoogia ja kunsti olemus.

Aristoteelse psühholoogiat rikub sama ebamäärasus ja kindlusetus. Seal on palju huvitavaid kohti:

¹⁾ K o n t e m p l a t s i o o n — mittemeeleline vaatlus, kus inimvaim iseendasse pöördudes püüab tabada asjade sisimat olemust. Tõlk.

harjumuse jõudu rõhutatakse ja esmakordselt hüütakse teda „teiseks loomuseks“; assotsiatsiooniseadused, kuigi lähemalt arendamata, leiavad siin kindla sõnastuse. Kuid mõlemad filosoofilise psühholoogia peaprobleemid — tahtevabadus ja hinge surematus — on jäetud uduseks ja segaseks. Aristoteles räägib mõnikord nagu determinist — „Me ei saa otseselt soovida, et oleksime erinevad sellest, mis me oleme“; kuid ta jätkab, vaieldes determinismi vastu, et võime valida, mis tahame olla, seetõttu et võime valida ümbrust, mis meid kujundab. Me oleme niisiis vabad selles mõttes, et võime kujundada oma iseloomu, valides sõpru, raamatuid, tegevusi ja ajaviiteid. Ta ei aima ette deterministide käepärast vastust, et need kujundavad valikud on ise juba määratud me olemasoleva iseloomu kaudu ja et viimane on ette tingitud mittevältava pärilikkuse ja varase ümbrusega. Ta rõhutab asjaolu, et kestev kiituse ja laitude kasutamine eeldab moraalselt vastutust ja vaba tahet; ta ei märkagi, et determinist võib samadelt eeldustelt jõuda täiesti vastupidisele järeldusele — et kiitust ja laitudust jagatakse selleks, et nad oleksid osa teguritest, mis määratlevad järgnevat tegevust.

Aristoteelse hingeteooria algab huvitava definitsiooniga. Hing on iga organismi täielik eluprintsiip, ta võimete ja protsesside summa. Taimedes on hing ainult toitev ja sugu jätkav jõud; loomades on ta niisamuti aistimise ja liikumise jõud; inimeses aga on ta niisama hästi mõistuse ja mõtlemise jõud. Hing kui keha jõudude summa ei või eksisteerida ilma kehata; need kaks on nagu vaha ja selle kuju, eristatavad ainult mõttes, kuid reaalsuses üks orgaaniline tervik. Hing pole aseta-

tud kehasse nii, nagu Daidalos pani elavhõbedat Veenuse kujudesse, et teha neist ikka-püstuvaid nukke. Isikuline ning erine hing võib olelda ainult omas kehas. Sellest hoolimata hing pole materiaalne, nagu arvab Demokritos, ega ole terveni surelik. Osa inimhinge mõistuslikust jõust on passiivne: ta on seotud mäluga ja sureb ühes kehaga, mis kannab mälu; kuid „aktiivne mõistus“, puhas mõtlemisjõud on olenematu mälust ja h ä v i m a t u. Aktiivne mõistus on universaalne, erinev individuaalsest elemendist inimeses. See, mis ellu jääb, pole isiksus oma mööduvate kalduvuste ja soovidega, vaid vaim oma kõige abstraktsemal ja mitteisikulisemal kujul. Lühidalt, Aristoteles lõhub selleks koost hinge, et anda talle surematust. Surematu hing on „puhas mõtlemine“, reaalsusest rüvetamata, nagu Aristoteelse Jumal on puhas tegelikkus tegutsemisest rüvetamata. Kes võib, olgu rahul selle teoloogiaga. Kuid mõnikord tekib kahtlus, kas see metafüüsilise koogi söömine ja säilitamine samal ajal pole ainult Aristoteelse kavalus enda päästmiseks Makedoonia-vastase partei surmaputke-mürgi eest?

Ühel psühholoogia kindlamal alal kirjutab ta algu-pärasemalt ning tabavamalt ja loob peaaegu üksi estetikateaduse, ilu ja kunsti teooria. Kunstiline looming johtub kujundamisimpulsist ja emotsionaalse väljenduse igatsusest. Olemuslikult kunsti vorm on reaalsuse jäljendamine; ta näitab loodusele teda ennast peeglist. Inimesele on omane jäljendamislõbu, mis ilmsesti puudub alamail loomadel. Kuid kunsti sihiks pole esitada asjade välist ilmet, vaid nende sisemist tähendust; sest viimane on nende realiteet ja mitte välised maneerid ja üksikasjad. *Kuningas Oidipuse* tõsisel klassilises mõõdukuses võib olla enam inim-

likku tõtt kui *Troojataride* realistlikes pisarais ¹⁾).

Õilsaim kunst mõjub niisama hästi arusse kui tundmustesse (nii nagu sümfoonia ei mõju meisse ainult oma harmooniate ja sekventsidega, vaid ka oma ülesehituselt ja arenduselt). See intellektuaalne rõõm on inimesele saavutatava rõõmu kõrgeim vorm. Seepärast kunstiteos peab taotlema vormi ja eelkõige ühtsust, mis on ülesehituse selgrooks ja vormi tuli-punktiks. Draama näit. peab omama tegevus-ühtsust: seal ei tohi olla häirivaid alaintriige ega laialikiskuvaid episoode ²⁾). Kuid eelkõige kunsti ülesandeks on *katharsis*, puhastus: tundmused, mis meis on kuhjunud sotsiaalsete kitsenduste survele ja võiksid järsku vabaneeda mitte-ühiskondlikus ning lõhkuvas tegevuses, vallandatakse ja juhitakse ära süütu teatriärrituse kujul; nii tragöödia „saavutab kaastunde ja hirmu läbi tõeliku puhastuse neist tundmustest“. Selles katarsise-teoorias on Aristoteles avaldanud mõtte, mis on lõpmatu viljakas kunsti peaaegu müstilise jõu mõistmiseks.

7. Eetika ja õnne olemus.

Kui Aristoteles arenes ja noored mehed kogunesid ta ümber, et ta neid õpetaks ja kujundaks, siis ta vaim pöördus enam ja enam ära teaduse üksikküsimustelt avaramaile ja ebamäärasemaile käitumise ja karakteri probleemidele. Talle muutus aina selgemaks, et kõrgemal kõigist füüsilise maailma küsimustest hõl-

¹⁾ *Kuningas Oidipus* on Sophokles'e, *Troojatarid* Euripidese tragöödia. Tõlk.

²⁾ Aristoteles räägib ainult ühes lauses aja-ühtsusest ja ei maini koha-ühtsust üldse; nii need „kolm ühtsust“, mida talle tavaliselt omistatakse on hilisemad leiutised.

jub küsimuste küsimus — missugune on parim elu? — mis on elu ülim hüve? — mis on voorus? — kuidas leiame õnne ja täidumist?

Ta on realistlikult lihtne oma eetikas. Ta teaduslik ettevalmistus ei lase teda jutlustada üliinimlike ideaale ega tühiseid nõuandeid täiuslikustumiseks. „Aristotelese inimloomuse-käsitlus on täiesti terve“, ütleb ameerika filosoof Santayana; „igal ideaalil on oma loomulik alus ja kõigel loomulikul on oma ideaalne areng.“ Aristoteles algab avameelselt tunnistades, et elu eesmärgiks pole headus ta enda pärast, vaid õnn. „Sest me valime õnne ta enda pärast ja ei iial millegi kaugema pärast; kuna au, rõõmu ja arukuse me valime... seepärast, et usume nende kaudu õnnelikuks saavat.“ Kuid ta mõistab, et õnne nimetamine ülimaks hüveks on üksnes labane kõnekäänd; vaja on selgemat arvutust õnne olemuse ja temani viiva tee kohta. Ta loodab leida seda teed küsides, milles inimene erineb teistest olemest, ja eeldades, et inimese õnn seisneb selle spetsiaalselt inimeselise omaduse täies kasutamises. Inimese eriliseks eeliseks (paremuseks) on ta mõtlemisvõime; selle abil ületab ja valitseb ta kõiki teisi elu kujusid. Et selle võime kasvamine on andnud inimesele ta ülemvõimu, siis võime eeldada, et selle arenemine annab meile täidumise ja õnne.

Õnne peatingimuseks on siis, kui mitte arvestada mõningaid füüsilisi eeldusi, mõistuse-elu — selles on inimese eriline au ja võim. Voorus või pigemini tublidus¹⁾ oleneb selgest otsustamisest,

¹⁾ Sõna ‚tublidus‘ on vahest kõige kohasem kreeka sõna *arete* tõlge, mida tavaliselt tõlgitakse vääríti sõnaga ‚voorus‘. Lugeja hoidub Platoni ja Aristotelese väärítimõistmisest,

enesevalitsemisest, ihade tasakaalust ja kesktee leidmise oskusest. Tublidus ei ole antud lihtsemeelsele inimesele ega ole süüta taotlustega seotud and, vaid ta on kogemuse saavutus täielikult arenenud inimeses. Aga siiski on olemas üks tee ta juurde, üks juhtija tublidusele, kes võib säästa meid mõnestki keerdkäigust ja viivitusest: see on kesktee, kuldne kese. Iseloomu-omadusi saab korrastada kolmikuisse, millest igas esimene ja viimane omadus oleks äärmus ning patt ja keskmine omadus voorus ehk tublidus. Nii on arguse ja hulljulguse vahel julgus, ihnsuse ja pillamise vahel heldus, tuimuse ja kire vahel püüdlikkus, alandlikkuse ja uhkuse vahel mõõdukus, salatsemise ja liialt-lobisemise vahel ausus, Hamleti otsustamatuse ja Quijote impulsiivsuse vahel enesevalitsemine.

Kuldne kese aga ei ole nagu matemaatiline kese kahe täpselt arvatava äärmuse eksaktne läbilõige; ta võngub koos iga olukorra kõrvalseikadega ja ilmub end ainult küpsele ning painduvale mõistusele. Tublidus on kunst, mida saavutatakse harjutamise ja harjumise teel: me ei toimi õieti seepärast, et oleme vooruslikud või tublid, vaid me pigemini oleme seda seepärast, et oleme toimunud õieti; „need voorused on kujunenud inimeses toimingute sooritamise juures“; me oleme seda, mis me korduvalt teeme.

Noorus on äärmuste aeg: „kui noored teevad vea, siis see asub alati piiripidamatuse ja liialdamise joonel“. Väga raske on noorsool (ja mõnelgi vane-

kui ta sinna, kus tõlkijad kirjutavad ‚voorus‘, asetab ‚tublidus‘, ‚võime‘ või ‚suutelisus‘. Kreeka *arete* on ladina *virtus*; mõlemad sisaldavad teatud mehelikku tublidust (*Ares* — sõjajumal, *vir* — mees). Klassikaline vana-aeg kujutles voo-
rust mehelikuna, keskaegne ristiusk naiselikuna.

mal) välja pääseda ühest äärmusest ilma langemata vastupidisesse. Need, kes on kinni ühes äärmuses, ei nimeta vooruseks keset, vaid vastupidist äärmust. Mõnikord on see hea; sest kui me teame, et eksime ühes äärmuses, „me peame taotlema teist, ja nii me võime saavutada keskmise seisukoha, ... nagu inimesed teevad koolutatud puu õgvendamisel“. Kuid need, kes pole teadlikud oma äärmuses-olemisest, vaatavad kuldsele keskteele kui suurimale patule; nad „nihutavad vastassuunas keskmises asendis olevaid inimesi; arg hüüab julget inimest hulljulgeks ja argusest räägib hulljulge inimene, ja teistel juhtudel vastavalt“.

On selge, et see kesktee-õpetus on sõnastanud selle iseloomustava seisukoha, mis esineb peaaegu igas kreeka filosoofia süsteemis. Platon mõtles sellest, kui ta nimetas voorust harmooniliseks tegevuseks, Sokrates, kui ta identifitseeris voorust teadmisega. Võib-olla need olid kreeklaste katsed pidurdada oma iseloomu ägedust ja impulsiivsust, nagu arvab Nietzsche; tõenäolisemalt nad peegeldasid kreekalist tunnet, et kired pole iseendast patud, vaid toormaterjal nii patuks kui ka vooruseks, vastavalt sellele, kas nad funktsioneerivad piiripidamatult ja vääraproportsioonis või mõõdukalt ja harmooniliselt.

Kuid kuldne kese pole me asjaliku filosoofi arva-tes mitte kogu õnne saladus. Meil peab olema küllaldaselt määralt maisi hüviseid: vaesus teeb ihnsaks ja ahneks, kuna varandused annavad selle vaba-olemise murest ja omandamishimust, mis on aristokraatse esinemisvabaduse ja sarmi allikaks. Kõige õilsam me õnne väliseist abilistest on sõprus. Tõesti, sõprus on vajalikum õnnelikele kui õnnetuile; sest õnn mitmekordistub jagamisel. Ta on tähtsam kui õiglus: sest „kui inimesed on sõbrad, pole õiglus vajalik; kuid kui

inimesed on õiglased, on sõprus ikka veel kingituseks“. „Sõber on üks hing kahes kehas.“ Kuid sõprusse kuuluvad pigemini vähesed sõbrad kui paljud; „sel, kel on palju sõpru, ei ole ühtegi“ ja „olla sõber paljude inimestega täiusliku sõpruse alusel on võimatu“. Viimisteldud sõprus nõuab enam kestvust kui puhangulist suurust ja eeldab iseloomu kindlust. Sõpruse kireva pildi lagunemine toimub ikka iseloomu muutuse tõttu. Ja sõprus nõuab samaväärsust; tänuikkus on parimal juhulgi talle ainult libedaks aluseks. „Heategijad tunnevad tavaliselt oma helduseosaliste vastu enam sõprust kui viimased nende vastu.“

Kuigi välised hüvised ja suhted on vajalikud õnneks, ta olemus jääb ometi meisse endisse, ümmardatud teadmisse ja hingesulgusse. Kindlasti pole meelelõbu tee õnnele: see tee teeb ringi — nagu Sokrates ütles kohmakalt-mõistetud epikuurluse kohta, me kratsime selleks, et meil sügeleks, ja meil sügeleb selleks, et me kratsiksime. Ka poliitiline karjäär ei või olla tee õnnele; sest seal me allume rahva tujudele; ja pole midagi nii heitlikku kui rahvahulk. E i, õ n n p e a b o l e m a v a i m u - r õ õ m; ja me võime usaldada seda ainult siis, kui ta tekib t õ e j ä l g i m i s e s t v õ i t a b a m i s e s t. „Aru tegevus ei taotle mingisuguseid eesmärke väljaspool iseennast; ta leiab endas rõõmu, mis õhutab teda edaspidisele tegevusele; et enesega-rahuldumise ja tühimatuse omadused... ilmsesti kuuluvad selle tegevuse juurde, tas peab peituma täiuslik õnn.“

Aristotelese ideaalinimene pole siiski ainult metafüüsik.

„Ta ei anna end ilmaaegu hädaohtu, sest on ainult vähe asju, millest ta küllalt hoolib. Kuid suurtes kriisides ta on valmis andma isegi oma elu, — teades, et teatud tingimustes

elu ei vääri elamist. Oma dispositioonilt ta on inimeste suhtes teenimisvalmis, kuigi ta häbeneb, kui temale tehakse mingi teene. Olla hea osutab üleolekut; vastu võtta headust osutab allumust Ta on avameelne oma põlguses ja eelistamises; ta kõneleb ja tegutseb siiralt inimeste ja asjade halvaks panemise pärast Iial ei põle ta imetlusest, sest tema silmis pole midagi [liiga] suurt. Ta ei saa elada järeleandlikult teistega, välja arvatud kui see teine on sõber; kompromisside tegemine on iseloomustav orjale Iialgi ta ei tunne vimma ja ikka ta unustab ja saab üle ülekohtust Ta ei kõnele meelsasti Ta ei muretse selle eest, et teda kiidetaks ja teisi laidetaks Ta kannab elusündmusi väarikuse ja sarmiga, teeb oma parima antud tingimustes, nagu osav väejuht, kes kamandab piiratud sõjajõude kõigi sõjakunsti reeglite järgi Ta on iseenda parim sõber ja tunneb rõõmu omaette-olemisest, kuna voorusteta ja võime-teta mees on enda halvim vaenlane ja kardab üksindust.“

Niisugune on Aristotelese üliinimene.

8. Poliitika.

1. *Kommunism ja konservatism.*

Nii aristokraatsest eetikast loomulikult järeldub (või on see järeldus saadud teisel teel?) rangelt-aristokraatne riigifilosoofia. Ei saa oodata, et ühe keisri kasvataja ning printsessi mees oleks liiasti kiindunud lihtrahvasse või isegi kaubanduslikku kodanlusse; me filosoofia on seal, kus on me varandus. Kuid peale selle Aristoteles oli ausalt konservatiivne nende rahu-tuste ja katastroofi pärast, mis olid tulnud Ateenale demokraatiast. Nagu tüüpiline õpetlane ta igatses korda, julgeolekut ja rahu. Aeg pole kohane poliitilis-teks iseäratsusteks, tundus talle. Radikalism on luk-sus rahulikkude aegade jaoks; me tohime ainult siis julgeda asju muuta, kui nad on paigal me käes. Ja üldse, ütleb Aristoteles, „harjumus seadusi kergesti muuta on pahe; ja kui kasu muudatusest on väike,

siis on parem filosoofilise sallivusega suhtuda mõninga-
gaissse seaduse või valitsejate puudustesse. Kodanik
võidaks vähem muudatuse juures kui kaotaks, oman-
dades mittekuulekuse harjumuse.“ Seaduse jõud
kindlustada kuulekust ja seega ülal hoida poliitilist
stabiilsust toetub väga suurel määral kombeile; ja
„kerge üleminek vanade seaduste juurest uute juurde
on kindlaks vahendiks nõrgendada seaduste sisemist
olemust üldse“.

Aristoteles võitleb Platoni realismi vastu *univer-*
*sali*ate suhtes ja ta idealismi vastu valitsusküsimustes.
Ta leiab palju tumedaid kohti pildil, mis Meister on
maalinud. Talle ei meeldi kasarmueluga sarnlev
koosviibimine, millele Platon nähtavasti mõistis oma
valvurfilosoofid. Olgugi konservatiivne, hindab Aris-
toteles individuaalseid omadusi, eraelu ja vabadust
enam kui ühiskondlikku teovõimet ja jõudu. Teda
ei veetle hüüda iga eakaaslast vennaks või õeks või iga
vanemat isikut emaks või isaks; kui kõik on su vennad,
siis pole seda keegi. Riigis, kus naised ja lapsed kuu-
luvad üldsusele, „oleks armastus vesine.... Säärases
riigis (nagu Platoni oma) ei võiks eksisteerida kumbki
neist kahest omadusest, mis peamiselt õhutavad aus-
tust ja kiindumust, — see, et mingi asi on sinu oma,
ja see, et ta äratab sus tõsist armastust.“

Võib-olla eksisteeris hämaras minevikus kommu-
nistlik ühiskond, kui perekond oli ainus riik ja karja-
tamine ja lihtne põllutöö ainsad eluvormid. Kuid
„enam eristunud ühiskonna-astmel“, kus töö jaotus
eriväärselt tähtsaks talitlusteks teeb ilmseks ja
suurendab loomulikku inimeste eriväärsust, kommu-
nism langeb kokku, sest ta ei õhuta küllaldaselt kõr-
gemate võimete teostamisele. Kasu-stiimul (-aje,
-soov) on hädavajalik raske töö juures; ja eraoman-

dus-tung on hädavajalik õige töökuse, põllutöö ja hoole jaoks. Kui kõik kuulub kõigile, keegi ei kannu hoolt millegi eest. „Sellele, mis on ühine suurimale arvule, pühendatakse kõige vähem tähelepanu. Igaüks mõtleb peamiselt omale jaole, vaevalt üldsuse kasule.“

„Inimesed kuulavad meeleldi“ kõnelusi Utopiaist, „ja neid on kerge uskuma panna, et mingil imelikul teel igaüks muutub igaühe sõbraks, eriti kui kedagi on kuulnud sarjavat oleviku pahesid, ... mida öeldakse välja kasvavat omamisest ja eravarandusest. Kuid need pahed siiski tekivad hoopis teisest allikast — inimloomuse kurjusest.“ „Riigiteadus ei tee inimesi, vaid peab võtma neid niisugusena, nagu nad tulevad looduse rüpest.“

Ja inimese loomus, inimeste läbilõige on lähemal loomale kui jumalale. Inimeste suur enamus on loomult rumal ja laiskleja; mistahes riigikorra juures need inimesed vajuksid põhja, ja aidata neid riigi abirahadega on „nagu vee valamine katkisse aami“. Poliitilistes küsimustes peab niisuguseid inimesi valitsema ja juhtima neid tööle, kui võimalik, siis nende nõusolekuga, kui vajalik, — ilma. „Oma sündimistunnist peale mõned on ära märgitud alistumiseks ja teised käskimiseks.“ „See, kelle vaim on ettenägelik; on loomu poolest määratud valitsejaks ning käskijaks; ja see, kes võib ainult töötada oma kehaga, on oma loomult ori.“ Ori on meistrile see, mis keha vaimule; ja nii nagu keha peab alistatama vaimule, nii „on kõigile alamaile parem olla käskija valitsuse all“. „Ori on elus tööriist ja tööriist elutu ori.“

See filosoofia näitab tüüpiliselt kreeklaste halvaks panu kehalise töö vastu. See töö polnud Ateenas muutunud nii keeruliseks, kui ta on seda meie päevil,

kus mõnel käsitöö-alal nõutav intelligents on mitu korda suurem kui see, mida vajab oma tegevuses alam keskklass, ja isegi ülikooli professor võib (teatud juhtudel) vaadata automehaanikule kui tõelisele jumalale. Käsitöö oli siis lihtne käte töö, ja Aristoteles vaatas filosoofia kõrgustikelt alla ta peale. Ta usub, et kehaline töö teeb tuimaks ja mandunuks vaimu ja ei jäta ei aega ega energiat arukaks poliitiliseks tegevuseks. Ja mõistliku järeldusena siit tundub Aristotelesele, et ainult isikud, kel on teatud määral vaba aega, peavad kaasa rääkima valitsuses. „Parim riigikord ei anna käsitöölisele kodanikuõigusi.“ Isegi kaupmehed ja pankurid Aristoteles liigitab orjade hulka. „Väikekaubandus on ebaloomulik, ... ja see viis, millega inimesed võtavad kasu üksteiselt. Kõige vihatum kaubavahetuse liik on ... rahaga hangeldamine, kus saadakse kasu rahalt endalt ja mitte ta loomulikult kasutamisel. Sest raha oli määratud kaubavahetuse hõlbustajaks, mitte kasvikutekitajaks. See rahaga hangeldamine, mis tähendab raha sündimist rahast, ... on kõigist kasusaamise liikidest kõige ebaloomulikum.“ Raha ei tohi sünnitada. Seepärast „väärub küll filosofoerimist rahandusteooria arutamine; kuid rakendada ise rahaäri tegelema ja raha omandama pole vaba mehe vääriline.“

2. *Abielu ja kasvatus.*

Naine on mehele sama, mis ori peremehele, käsitöeline vaimutöölisele, barbar kreeklasele. Naine on viimistlemata mees, kes on seisma jäänud alamal arenguastmel. Isane on oma loomult kõrgemal ja emane alamal; üks valitseb ja teist valitsetakse; ja see printsiip ulatub paratamatult kogu inimkonnale.

Naine on tahtelt nõrk ja seepärast ei saavuta ta iseseisvat iseloomu ega seisukohta. Parimaks tingimuseks talle on vagune kodune elu. Kuigi välisasjus mehe valitsetud, koduseis asjus ta võib olla tast üle. Naisi ei tohi teha meestega sarnasemaks, nagu Platoni riigis; pigemini peaks kasvatama erinevust; miski pole nii ligitõmbav kui erinevus. „Mehe julgus ja naise julgus ei ole mitte sama, nagu oletas Sokrates: mehe julgus ilmub käskimises, naise oma sõnakuulmises. . . . Nagu luuletaja ütleb: „Naise au on vaikimine.““

Aristoteles näib aimavat, et seda naise ideaalset orjastamist saavutab mees ainult harva ja et niisama sageli kui käsivars valitseb keel. Nagu selleks, et anda isasele hädavajalikku eelist, ta soovitab mehele abiellumine edasi lükata umbes kolmekümne seitsmenda eluaastani ja siis abielluda umbes kahekümneaastase tüdrukuga. Aristotelese juhib säärasele abielumatemaatikale kaalutlus, et kaks niimoodi erinevat isikut kaotaksid oma sigitamisjõu ja kired ligikaudu samal ajal. „Kui mees on veel võimeline sigitama lapsi, kuna naine pole võimeline neid kandma või ümberpöördult, tõusevad tülid ja lahkkelid. . . . Liiga noore isase ja emase ühendus on halb laste saamiseks; kõigi loomade juures on noorte paaride järeltulijad väikesed ja halvasti arenenud ja enamasti emased.“ Tervis on tähtsam kui armastus. Lisaks sellele „mõõdukusele on kasulik mitte liiga vara abielluda; sest naised, kes abielluvad varakult, kalduvad liiderlikuks muutuma; ja meestes kehakasv jääb kängu, kui nad abielluvad kasvueas.“ Riik peab määrama kõige madalamad ja kõrgemad abiellumis-vanused mõlemale soole, parimad rasestumisajad ja rahvastiku juurdekasvu määra. Kui loomuliku juurdekasvu määr on liiga

suur, asendatagu laste tapmise õel tegelus abordiga; ja „abort toimugu enne, kui on alanud aistimine ja

Aristoteles ja ta naine Phyllis (karikatuur antiikse anekdoodi järgi).

elu.“ Iga riigi jaoks on olemas ideaalne elanikkude arv, mis muutub riigi olukorra ja eluvõimaluste järgi.

Ka kasvatus peaks olema riigi käes. „Kõige enam aitab kaasa riigikordade püsimiseks kasvatusel kohandamine valitsuskorraga... Kodanikku peab kujundama vastavalt sellele valitsuskorrale, mille all ta elab.“ Koolide riikliku juhtimise abil me võime ära pöörata inimesi tööstusest ja kaubandusest põllutööle; ja harjutada inimesi andma oma omandusest kindlaksmääratud osa üldiseks tarvituseks, kuigi eraomandus jääb alles. Ent eelkõige kasvavale kodanikule peab õpetama kuulekust seaduse suhtes, muidu on riik võimatu. „On õieti öeldud, et see, kes pole iial sõna kuulnud, ei või olla hea käskija’... Hea kodanik peaks suutma mõlemat.“ Ja ainult riiklik koolisüsteem võib saavutada ühiskondlikku ühtsust keset rahvuslikku mitmekesisust; riik on paljus, mida peab kasvatusel läbi tegema tervikuks ja ühiskonnaks. Õpetatagu noorsugu tundma ka seda suurt hüvet, mille osaliseks ta saab riigis, seda enamasti mittehinnatavat kindlust, mida annab sotsiaalne organisatsioon, vabadust, mis tuleb seadusest. „Kui inimene täiuslikumaks muuta, siis on ta parim loomadest; kuid üksijäetuna on ta kõigist kurjem. Ülekohus on relvastatult hädaohtlikum kui relvadeta, ja inimene on sündimisest peale varustatud mõistusrelva ja iseloomuomadustega, mida ta võib kasutada kõige halvema eesmärgiga. Seepärast kui tal ei ole voorust, ta on kõige jumalakartmatum ja metsikum loomadest, täis aplust ja himurust.“ Ja ainult ühiskondlik järelevalve võib teha ta vooruslikuks. Kõnelemisoscuse abil arendasid inimesed ühiskonna, ühiskonna kaudu arukuse, arukuse tõttu korra ja korra õlul tsivilisatsiooni. Niisuguses korraldatud riigis indiviidile on valla tuhat arenguvõimalust ja teed, mida üksildane

elu talle iial ei pakuks. „Selleks et elada üksi, peab olema kas loom või jumal.“

Seepärast on revolutsioon peaaegu alati mittetark samm; ta võib saavutada mõndagi head, kuid paljude pahede hinnaga, millest peamine on korralagedus ja võib-olla selle ühiskondliku korra ja struktuuri lagunemine, millest oleneb iga poliitiline hüve. Revolutsiooniliste uuenduste otsesed järelused võivad olla ettearvestatavad ja terved; kuid kaused on üldiselt ettenägematud ja tihti hukatuslikud. Selleks et riigikord oleks jääv, peavad kõik ühiskonnaosad soovima ta püsimist. Seepärast valitseja, kes tahab vältida revolutsiooni, peab hoidma ära liiga suure vaesuse ja rikkuse — „olukorra, mis on sageli sõja tagajärjeks“. Ta peaks (nagu inglased) õhutama kolonisatsiooni kui väljapääsu-võimalust liiga tihedalt kokku surutud rahvale; ja ta peab soodustama ja harrastama religiooni. Eriti ainuvalitseja „peab paistma tõsiselt jumalaid austavana; sest kui inimesed mõtlevad, et valitseja on religioosne ja austab jumalaid, siis nad kardavad vähem ülekohut tema poolt ja kalduvad vähem salasepitsustesse ta vastu, liiatigi kui nad mõtlevad, et jumalad ise võitlevad tema pool.“

3. *Demokraatia ja aristokraatia.*

Niisuguste ettevaatus-vahenditega religioonis, kasvatuses ja perekonnaelu korraldamises täidaks oma ülesannet peaaegu iga traditsiooniline valitsustüüp. Kõigis vormides on segatud head ja kurja ja nad on kõik omamoodi kohaldatud erinevaile tingimustele. Teoreetiliselt oleks ideaalseks valitsuskujuks kogu poliitilise võimu koondamine ühe parima mehe kätte. Homerosel on õigus: „Halb on paljude valitsus; olgu

üks te valitseja ning käskija.“ Niisugusele inimesele seadus oleks enam vahendiks kui kitsenduseks: „Hiilgavate võimetega inimeste jaoks ei ole seadust, nad ise on seadus. Igaüks, kes katsuks teha seadusi nende jaoks, muutuks naeruväärseks; nad arvatavasti vastaksid neile sellega, mis lõvid vastasid jänestele Antisthenes'e valmis, kui loomade nõukogus jänes hakkas kõnelema, nõudes samaväärsust kõigile: „Kus on te küüned?““

Kuid tegelikus elus on monarhia tavaliselt kõige halvem valitsusvorm, sest suur tugevus ja suur voo- rus pole lähedas suguluses. Seepärast parim teostatav riigikord on aristokraatia, õpetatud ning võime- liste väheste valitsus. „Nagu arsti üle peab otsustama arst, nii ... õigeid inimesi valida võib ainult see, kel on teadmusi: geomeeter näiteks võib valida õieti, kui asi puutub geomeetriasse; tüürimees laevasõidu asjus.... Nii ei või usaldada paljude hooleks ei üle- muste valimist ega arupärimist nendelt.“

Päritava aristokraatia juures esineb see raskus, et tal puudub püsiv majanduslik alus. Uusrikaste igavene juurdevool annab varem või hiljem riigi- ametid enampakkuja kasutusse. „On igatahes väga halb nähtus, et kõige kõrgemaid kohti ... müüakse. Seadus, mis lubab seda kuritarvitust, hindab rohkem rikkust kui võimeid, ja seetõttu muutub kogu maa ahneks.“

Demokraatia on tavaliselt plutokraatia vastu sihi- tud revolutsiooni tulemus. „Kasuarmastus valitse- vais klassides suundub sellele, et nende liikmete arv pidevalt väheneks“ (Marx'i „keskkihi väljatõrju- mine“), „ja nii tugevnevad massid, kes lõpuks astuvad välja oma käskijate vastu ja rajavad demokraatlikud riigid.“ Sellel „vaeste valitsusel“ on mõningad eeli-

sed. „Kuigi iga inimene üksikult võib olla halvem otsustaja kui eriteadmuste omaja, kollektiivselt nad otsustavad niisama hästi. Pealegi on mõningaid taidureid, kelle tööde üle ei otsusta nad ise kõige paremini, vaid need, kel ei ole seda taidu; näiteks maja kasutaja või peremees otsustab paremini ta üle kui ta ehitaja; ... ja külalised on paremad pidusöögi hindajad kui kokk.“ Ja „hulk on vähem korruptsioonile kalduv kui vähesed; nad on nagu suurem kogus vett, mida raskem on rikkuda kui väikest. Indiviid kaldub kergesti vihale või teistele kirgedele, ja siis ta otsus on paratamatult ekslik; kuid vaevalt saab oletada, et suur hulk isikuid satuks kõik kirge ja läheks eksiteele samal hetkel.“

Kuid demokraatia on kõik kokku siiski alaväärtuslikum aristokraatiast. Sest ta põhineb samaväärsuse valel eeldusel; ta „kasvab välja mõttest, et need, kes on samaväärsed ühes suhtes (näiteks seaduse ees), on samaväärsed kõigis suhtes; seepärast et inimesed on samaväärselt vabad, nad nõuavad absoluutset samaväärsust“. Tulemuseks on, et võimed ohverdatakse häälte arvule, kuna nende arvu juhitakse trikkide abil. Et rahvast on kerge eksiteele viia ja et ta on kõikuv oma vaadetes, tuleks piirata valimisõigust haritlastega. Meil on vaja aristokraatia ja demokraatia kombinatsiooni.

Konstitutsionaalne valitsus pakub niisugust õnnestunud uniooni. Ta ei ole parim mõeldav valitsusviis — seda oleks kasvatus-aristokraatia —, kuid ta on parim võimalik riigikord. „Me peame küsima, missugune on parim riigikord riikide enamuse jaoks ja parim elu inimeste enamuse jaoks, ... mõeldes niisugust elu, mida enamus inimesi suudab elada, ja valitsuskuju, mida riigid üldiselt võivad saavutada.“

Neid arutlusi „on vajalik alata omaks võttes üldiselt rakendatavat põhimõtet, nimelt et see osa riigist, mis soovib valitsuse püsimist, peab olema tugevam kui see, mis seda ei soovi“. Ja tugevus ei seisne üksnes pooldejate arvus ega üksnes omanduses ega üksnes sõjalises või poliitilises jõus, vaid nende kombinatsioonis, nii et tuleb silmas pidada „vabadust, rikkust, kultuuri ja õilsat päritolu niisamuti kui lihtset arvulist ülekaalu“. Kuid kust leiame me niisuguse majandusliku enamuse, kes toetaks me konstitutsioonilist valitsust? Võib-olla kõige paremini keskkihist: siin on meil jälle kuldne kese, just nii nagu konstitutsiooniline valitsus ise on kese demokraatia ja aristokraatia vahel. Me riik saab küllalt demokraatlik, sest et tee igale ametikohale on valla kõigile; ja küllalt aristokraatlik, sest et ametikohad on varutud eranditult neile, kes on käinud läbi vastava tõusutee ja jõudnud kohale täiesti ettevalmistatult. Missugusest küljest me ka ei läheneks oma igavesele poliitilisele probleemile, me ühte viisi jõuame samale tulemusele, et ühiskond peab määrama kindlaks sihid, mida tuleb järgida, kuid ainult eriteadlased peavad valima ja rakendama vahendeid; et valimisõigus peab olema demokraatlikult avardatud, kuid ametikohad kindlasti varutud teadmustega hästi varustatud ning sõelatud paremikule.

9. Kriitika.

Mis peame ütlema sellest filosoofiast? Aristotelese puhul on raske vaimustusse sattuda, sest temalgi oli raske millegi üle vaimustuses olla. Ta juhtmõtteks on *nil admirari* — ei midagi imetella, ei millestki hämmastuda; ja me ei julge rakendamata jätta seda juhtmõtet ka Aristotelese puhul. Me leiame tas puu-

duvat Platoni reformimisinnu, ägeda inimsusearmastuse, mis tegi suurest idealistist oma kaasinimeste noomija. Me leiame puudu ta õpetaja julge originaalsuse, uhke fantaasia ja õilsa illusioonide loomise võime. Ja siiski, pärast Platoni lugemist miski pole meile nii terviseks kui Aristotelese skeptiline rahu.

Võtke kokku oma lahkarmused. Meid vaevab algusest peale see püsivus, millega ta rõhutab loogikat. Ta mõtleb, et süllogism on inimese mõtlemistee kirjeldus, kuigi ta ainult kirjeldab viisi, kuidas inimene riietab oma mõtteid teise vaimu veenmiseks. Ta oletab, et mõte algab eeldustega ja otsib neist järeldust, kuna tegelikult mõte algab hüpoteetiliste järeldustega ja otsib neid õigustavaid premissid (eeldusi) — ja otsib neid kõige meelsamini üksikjuhtude vaatlemise teel katse kontrollitud ning eraldatud tingimustes. Kuid kui rumalad oleksime meie, kui unustaksime, et kaks tuhat aastat on muutnud ainult kõrvalasju Aristotelese loogikas, et Occam ja Bacon ja Whewell ja Mill ja sada teist on leidnud ainult plekke ta päikeses ja et selle uue mõtlemisdistsipliini loomine ja kindel rajamine olulistes joontes Aristotelese poolt jääb inimvaimu kadumatute võitude hulka.

Jällegi on katse ja viljaka hüpoteesi puudumine see, mis jätab Aristotelese loodusteaduse seedimata vaatluste tombuks. Ta spetsialiteediks on faktide kogumine ja liigitamine; igal alal ta rakendab oma kategooriaid ja loob katalooge. Kuid külg külje kõrval selle kalduvusega vaatlemisele ja vaatlemisoskusega esineb platonlik andumine metafüüsika oletustele. See paneb ta komistama igas teaduses ja võrgutab teda kõige metsikumaisse eeldustesse. Siin tõepoolest on kreeka vaimu suurim puudus: ta ei olnud distsiplineeritud; tal puudusid kitsendavad ning

kindlustavad traditsioonid; ta liikus vabalt kaardis-
tamata alal ja liiga kergesti jooksis teooriaid looma
ja järeldusi tegema. Meie moodne hädaoht on täiesti
vastupidine: induktiivsel teel kindlaks tehtud tõsi-
asjad langevad me peale igast küljest nagu Vesuuvi
laava; me lämbume koordineerimata faktides; me pead
on üle kuhjatud teadustega, mis aina sünnitavad uusi,
paljunedes eriteaduste kaoseks sünteetilise mõtlemise
ja ühendava filosoofia puudumisel.

Aristotelese eetika on ta loogika haru: ideaalne
elu sarnleb õige süllogismiga. Ta pakub meile pige-
mini heade kommete käsiraamatut kui tungi täius-
likkuse järgi. Üks vanaaegne kriitik rääkis tast kui
„mõõdukast liialduseni“. Mõni äärmuslane võib hüüda
ta *Eetikat* maailmakirjanduse pealiskaudsuste esi-
koguks; ja anglofoob võib end lohutada seega, et ing-
lased oma nooruses kannavad küllalt karistust oma
täisea imperialistlikkude pattude eest, sest nii Cam-
bridge'is kui Oxfordis neid sunnitakse lugema iga
sõna Aristotelese *Nikomachose eetikast*. Kolmsada
aastat on see raamat ja *Poliitika* kujundanud Briti
valitsevaid vaime, võib-olla suurte ja õilsate saavu-
tuste jaoks, kuid kindlasti karmile ning jahedale
kohusetäitmisele. Missugune oleks olnud tulemus,
kui suurima impeeriumi valitsejaid oleks toidetud
selle asemel *Politeia* püha innukuse ja konstruktiivse
kirega?

Peale kõike muud Aristoteles ei olnud täiesti
kreeklane; ta oli settinud ja kujunenud enne
Ateena tulemist; temas ei olnud midagi ateenalist,
midagi sellest rutakast ja õhutavast katsetamisvai-
must, mis pani Ateena kihama poliitilisest *élanist*.
Ta kardab nii väga korratusi, et unustab karta orja-
pidamist; ta on nii arg ebakindlate muudatuste suhtes,

et eelistab neile kindlat muutumatust, mis peaaegu meenutab surma. Ta unustab, et Platoni kommunism oli mõeldud ainult eliidile, omakasu-püüdetä ning mittehimukaile vähestele; ja keerdkäike pidi tuleb ta ometi Platoni tulemusele, öeldes, et kuigi peab olema eraomandus, selle tarvitamine olgu võimalikult ühine. Ta ei näe, et tootmisvahendite individuaalne valdamine oli innustav ja terve ainult siis, kui need vahendid olid nii lihtsed, et olid kättesaadavad igäühele; ja et nende kasvava keerukuse ja kallidusega see on viinud omanduse ja võimu hädaohtlikule tsentraliseerimisele ja kunstlikule ning lõpuks lõhestavale eriväärsusele.

Kuid lõpuks see on ainult ebaolulise arvustamine ja järele jääb kõige suurepärasem ja mõjukam mõttesüsteem, mis iial on keegi üksikvaim koostanud. On küsitav, kas keegi teine mõtleja on niipalju kaasa aidanud maailma valgustamiseks. Iga järgnev ajastu on võtnud Aristoteleselt ja on seisnud tema õlgadel tõe nägemiseks. Ta *Organon* mängis kesket osa keskaegsete barbarite harjutamisel distsiplineeritud ning seotud mõtlemisele. Teised teosed, viiendal sajandil p. Kr. nestoriaanlastest-kristlaste poolt süüria keelde tõlgitud ja sealt kümnendal sajandil araabia ja heebrea keelde ja sealt ladina keelde enne 1225. aastat, viisid skolastika selle kõnekaist algeist Abaelard'il entsüklopeedilisele täiusele Aquino Thomas'el. Ristiõitjad tõid kaasa täpsemaid kreekakeelseid ära kirjutame filosoofi teostest ja hiljem tõid kreeka õpetlased Konstantinoopolist Aristotelese aardeid enestega, kui nad pärast 1453. a. põgenesid võitvate türklaste eest. Aristotelese teosed muutusid euroopa filosoofiale selleks, mis piibel oli usuteadusele, — peaaegu eksimatuks tekstiks, mis pakub lahendusi igale probleeme-

mile. 1212. a. paavsti legaat keelas Pariisis õpetajaile lugeda Aristotelese tööde üle; 1231. a. Gregorius IX nimetas komisjoni nende puhastamiseks; 1260. a. aga oli ta *de rigueur* (peanõue) igas kristlikus koolis ja kirikukogud karistasid erinemist ta õpetusest. Aristotelese valitsus lõppes alles siis, kui uued instrumendid, kuhjatud vaatlustulemused ja kannatlikud katsed löid uueks teaduse ja andsid vastupanematud relvad Occamile, Ramus'ele, Roger ja Francis Baconile. Ükski teine vaim pole nii kaua valitsenud inimkonna aru.

10. Viimased eluaastad ja surm.

Vahepeal oli elu muutunud talumatult keerukaks me filosoofile. Ühelt poolt oli ta vahekord Aleksandriga muutunud segaseks, sest Aristoteles oli protestinud oma vennapoja Kallisthenes'e surmamõistmise vastu, kui see oli keeldunud Aleksandrit austamast jumalana. Aleksander oli vastanud protestile vihjega, et ta kõikvõimsusse kuulub täiesti ka filosoofide surmasaatmine. Samal ajal Aristoteles nägi vaeva Aleksandri kaitsmisega ateenlaste keskel. Ta eelistas linnapatriotismile kõigi kreeklaste ühendamist ja mõtles, et kultuur ja teadus õitseks paremini, kui väikesed riigid ja tülitsemised lõpeksid. Vabadusnäljased ateenlased nurisesid Aristotelese üle ja kibestusid, kui Aleksander püstitas filosoofi kuju vaenulise linna südamesse.

Ja siis äkki (323 e. Kr.) suri Aleksander. Ateena muutus pööraseks patriootilisest rõõmust; Makedoonia-erakond kukutati ja kuulutati välja Ateena iseisvus. Ülempreester Eurymedon esitas kaebuse Aristotelese vastu, süüdistades teda palve ja ohvri

kasutuse õpetamises. Aristoteles nägi, et ta saatuseks on lasta enda üle otsustada kohut ja masse, kes on võrdlematult vaenulisemad nendest, kes mõistsid surma Sokratese. Väga targasti tehes jättis ta maha linna, öeldes, et ta ei taha ateenlastele anda võimalust teist korda patustada filosoofia vastu. Selles sammus polnud mingit argust; kaebealune tohtis Ateenas ikka eelistada maapakku minekut. Saabudes Chalkisesse jäi Aristoteles haigeks. Diogenes Laertios jutustab meile, et vana filosoof, täiesti pettunud asjaolude muutumisest enda kahjuks, tappis enda surmaputke-joogiga. Mis ka ei olnud põhjuseks, ta haigus muutus saatuslikuks; ja mõned kuud pärast Ateenast lahkumist (322 e. Kr.) Aristoteles suri.

Samal ajal ja niisamuti seitsmekümne kahe aasta vanuses jõi mürki Demosthenes, Aleksandri suur vaenlane. Kaheteistkümne kuu jooksul Kreeka-maa oli kaotanud oma suurima valitseja, suurima oratori ja suurima filosoofi. Kreeka hiilgus kahvatus nüüd Rooma päikese koidangus, ja Rooma aupaistus koosnes enam võimu uhkusest kui mõtte valgusest. Siis kadus ka see aupaistus, ja see väike valgus kustus peaaegu täiesti. Tuhande aasta jooksul peitis Euroopa palet pimedus. Kogu maailm ootas filosoofia taassündi.

Soovitavat kirjandust.

Sissejuhatavaid teoseid:

Aster, E. Geschichte der antiken Philosophie, 1920.

Vorländer, K. Geschichte der Philosophie, Bd. I, 7. Auflage, 1927.

Süsteematilisi teoseid:

Windelband, W. Geschichte der abendländischen Philosophie im Altertum, 4. Auflage, 1924.

Ueberweg, Fr. Grundriss der Geschichte der Philosophie.
I Teil. Philosophie des Altertums. 12. Auflage, 1926.

Üksikute filosoofide kohta:

Wundt, M. Platons Leben und Werk, 1914.

Freymann, W. Platons Suchen nach einer Grundlegung aller
Philosophie, 1930.

Brentano, A. Aristoteles und seine Weltanschauung, 1911.

Kafka, G. Aristoteles, 1922.

Sisukord.

	Lk.
Sissejuhatus. Filosoofia kasust	5
I. Platon	10
1. Ajalooline taust	10
2. Sokrates	14
3. Platoni ettevalmistus	22
4. Eetiline probleem	26
5. Poliitiline probleem	29
6. Psühholoogiline probleem	33
7. Psühholoogiline lahendus	35
8. Poliitiline lahendus	46
9. Eetiline probleem	52
10. Kriitika	55
II. Aristoteles ja kreeka teadus	64
1. Ajalooline taust	64
2. Aristotelese elutöö	69
3. Loogika põhjendamine	73
4. Teaduse ülesehitamine	77
1. Kreeka teadus enne Aristotelest	77
2. Aristoteles loodusteadlasena	81
3. Bioloogia rajamine	82
5. Metafüüsika ja Jumala loomus	86
6. Psühholoogia ja kunsti olemus	88
7. Eetika ja õnne olemus	91
8. Poliitika	96
1. Kommunism ja konservatism	96
2. Abielu ja kasvatus	99
3. Demokraatia ja aristokraatia	103
9. Kriitika	106
10. Viimased eluaastad ja surm	110
Soovitavat kirjandust	111

ELAV TEADUS NR. 1—56.

Nr. 1. Suur maailmasõda.	Nr.27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine.
" 2. Uued teed tervisele.	" 28. Eesti kroonika 1933.
" 3. Esimene teekond ümber maailma.	" 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino.
" 4. Otstarbekohane ja ilus kodu.	" 30. Raamat ja tema sõbrad.
" 5. Vana-maailma hukkumine.	" 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs.
" 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis.	" 32. Aine saladused.
" 7. Okultism ja teadus.	" 33. Uued teed toitluses.
" 8. Sissejuhatus poliitikasse I.	" 34. Elekter igapäevases elus.
" 9. Jeesuse elu ja õpetus.	" 35. Aur, tuli ja vesi.
" 10. Energia.	" 36. Mis on „hing“?
" 11. Näüdne maailmapoliitika ja Eesti.	" 37. Uuem eesti kunst.
" 12. Eesti rahvausundi maailma-vaade.	" 38. Nõukogude Vene.
" 13. Kehaehitus ja iseloom.	" 39. Eesti kroonika 1934.
" 14. Tehnika võidukäik I.	" 40. Prantsusmaa ja Euroopa.
" 15. Elu ja inimese põlvnemine.	" 41. Vana-Eesti rahvakultuur.
" 16. Eesti kroonika 1932.	" 42. Meie metsloomad.
" 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus.	" 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik.
" 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus.	" 44. Mis on elu?
" 19. Lapsepõlv ja iseloom	" 45. Maailma usundid.
" 20. Rõivastuskunst ja mood	" 46. Mis on „vaim“?
" 21. Enesearendus ja edasiõppimine	" 47. Meie koduloomad.
" 22. Itaalia renessanss I.	" 48. Poliitilised peavoolud.
" 23. Sissejuhatus kunstivooludesse.	" 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu.
" 24. Romantika ja realism.	" 50. Eesti kroonika 1935.
" 25. Lühike eesti kirjanduslugu	" 51. Lühike eesti raamatu ajal.
" 26. Erakonnad Eestis.	" 52. Inglaed.
	" 53. Sport ja kehaline kasvatus.
	" 54. Eesti ühiskond.
	" 55. Eesti rahvakunst.
	" 56. Lood filosoofia ajaloost.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—. 12 eri raamatu hindade Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3 50, 2.50, 2.—, 1.—.

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50, 1 raamat Kr. —.50, rahvaraamatukogu-kõide Kr. —.40 iga raamat.

Alaseeria **Uue kodu käsiraamatud** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ning nägus as kalingurkõites Kr. 6.—.

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTUS.

HIND 1 KROON